

"بسمه تعالی"

بررسی کارکردهای فرهنگی، نهاد مسجد در صدر اسلام

ع. مجیری، ف. لمسه‌چی

چکیده

مسأله اصلی در این تحقیق، تبیین و تحلیل نقش فرهنگی پایگاه مقدس جهان اسلام، «مسجد» می‌باشد. مسجد، جایگاهی است که گستره آن در جغرافیای جهان هم‌معنا و برابر با گستره قلمرو اسلام است. این نوشتار با هدف شناسایی و بررسی کارکردهای فرهنگی نهاد مسجد (مقوله‌هایی چون نقش‌های عبادتی، تبلیغی، ارتباطاتی، علمی - آموزشی، خدماتی و اجتماعی) شکل گرفته است. این‌که فعالیت‌های فرهنگی مساجد در صدر اسلام چه بوده است؟ در عصر حاضر تاچه اندازه می‌توان این کارکردها را مورد استفاده قرار داد با نظر داشت این مسئله که مساجد نقش اصلی را در معرفی و شناساندن اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا می‌کنند کارکردهای مسجد تنها در بعد معنوی و عبادی خلاصه نمی‌شوند. بلکه مساجد در صدر اسلام کارکردهای گوناگونی داشته‌اند که اغلب آن‌ها تحت عنوان کارکردهای فرهنگی قابل تعریف و تبیین هستند. بنابراین در صورتی که با برنامه‌ریزی‌های مناسب مسجد را در ایفای نقش‌های اساسی و حیاتی آن یاری دهیم، می‌تواند بار فرهنگی جامعه‌ی اسلامی را به دوش کشد.

واژگان کلیدی: مسجد، فرهنگ، کارکرد فرهنگی، جامعه اسلامی

مقدمه

مسجد همواره مشعل هدایت، نشانه توجه به ارزش‌های والای انسانی، محل طرد آرایش‌های مادی، نشانگر هویت فرهنگ و هنر اسلامی و بالاخره مرکز پیشگیری و کاهش بزهکاری‌های اجتماعی است. مسجد در اسلام، قلب تپنده حیات این دین حنیف و جایگاه پیوند آسمان و زمین (دو نماد آخرت و دنیا) است، و انسان به عنوان اشرف مخلوقات در آن رشد و تکامل می‌یابد.

عصر حاضر، عصر بازنگری و بازگشت به دین می‌باشد؛ دو نگرش بزرگ مادی‌گری و مادی‌نگری در زمینه‌ی عمل و جامعه گردانی شکست خورده و برای بشریت رنج دیده‌ی امروز، مجال تأمل در معنویات و بازگشت به سنت

معنوی که جامع و کامل‌ترین مصداق آن دین است فراهم آمده است. از نخستین سده‌ی ظهور دین مبین اسلام، «مساجد» به عنوان شاخص‌ترین و بارزترین نهادهای اسلامیت تجلی یافتند.^۱

در حقیقت آموزش عملی بنیان‌گذار مکتب متعالی اسلام برای رهروان راهش این بوده است که در طراحی و شهرسازی حکومت اسلامی «مسجد نخستین مکان احدثی» باشد و در مرکزیت شهر قرار گیرد. چنان‌چه حضرت رسول(ص) در نخستین اقدام ورود به یثرب، پس از تغییر نام آن به مدینه، مسجدی را در مرکز شهر بنا نهاد. در زمان حضرت محمد(ص) و ائمه اطهار:، مسجد کانون بسط و توسعه‌ی فرهنگ غنی اسلام بوده و بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی مسلمانان در مسجد انجام می‌گرفت. به طور کلی پایگاه فرهنگی جهان اسلام از مساجد شکل گرفته و هسته‌ی اولیه فعالیت‌های فرهنگی دین مبین اسلام در مساجد تشکیل شده است؛ لذا می‌توان گفت: اصلی‌ترین پایگاه‌های فعالیت‌های فرهنگی چه در دوران پیامبر عظیم‌الشان(ص) و چه در دوران ائمه اطهار: مساجد بوده‌اند.^۲

نقش مساجد بر هویت و فرهنگ اسلامی تا بدان جاست که با دور شدن از مساجد، نتیجه‌ای جز تخریب ظاهری و باطنی و همین‌طور سقوط مبانی فرهنگ در وهله‌ی نخست و از میان رفتن وحدت اسلامی در وهله‌ی دوم در پی نخواهد داشت. از طرفی رابطه متقابل میان ارزش‌ها و باورهای سنتی و مذهبی، فرهنگ و روابط اجتماعی نشان می‌دهد که مساجد به عنوان کانون‌های ارزشی و فرهنگی دین مبین اسلام نقش تاثیرگذاری در شکل‌گیری روابط اجتماعی مسلمانان داشته‌اند که این موضوع نشان‌دهنده‌ی نقش مؤثر این نهاد اسلامی بر فرهنگ و هویت مردمان شهرهای اسلامی می‌باشد.^۳

بنابراین مسجد به عنوان مرکز فرهنگ‌سازی اسلامی و نهاد تاثیرگذار بر الگوهای رفتاری افراد در تمام زمینه‌ها، به صورت محسوس و نامحسوس در شکل‌گیری فرهنگ و هویت افراد چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی نقش به‌سزایی ایفا می‌نماید.

بدین شکل مشخص می‌شود که تبیین و تعیین جایگاه واقعی مساجد در جوامع اسلامی موجب افزایش کارایی آن در تقویت و تثبیت زیرساخت‌های فرهنگ اصیل اسلامی خواهد شد.^۴

۱ - علی رضایی بیرجندی، ۱۳۸۷، ص ۲۳.

۲ - ابراهیم عباسی، «نقش مسجد در فرهنگ و هویت محله‌ای»، فروغ مسجد، ج ۵، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۷، ص ۳۸۲.

۳ - همان، ص ۳۸۱.

۴ - ناصر شکریمان، «مدیریت و ساماندهی مساجد»، فروغ مسجد، ج ۴، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۵، ص ۴۴۷.

بدون تردید می‌توان نتیجه گرفت که امروز کلید حل مشکلات بسیار امت اسلامی در مسجد یافت می‌شود؛ اقدام و سنت حضرت رسول(ص) در تأسیس مسجد، یک حرکت مقطعی و نمادین و اتفاقی نیست، بلکه نقطه آغاز را به صورت حساب شده به ما نشان داده است و بدون شک هم اکنون نیز می‌تواند و می‌بایست نقطه آغاز و کوتاه‌ترین و بهترین مسیر اصلاح امت مسلمان قلمداد شود. پس باید به سنت پیامبر اکرم(ص) بازگشت و مسجد را احیاء نمود؛ زیرا مشکل اسلام نداشتن محل عبادت نیست - که بر اساس فرموده حضرت رسول(ص) «جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا»^۵ همه زمین برای امت من مسجد و پاک قرار داده شده است - بلکه مشکل آنان مرکز هدایت و الهام امور گوناگون است که سرچشمه آن در مسجد است.^۶

کلیات: مفهوم‌شناسی واژگان

در ابتدا لازم است به تعریف نظری از مفاهیمی که در این پژوهش بررسی کرده‌ایم بپردازیم:

کارکرد: کارکرد یا Function در ادبیات جامعه‌شناسی به معنای «نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده‌هایی که با آن‌ها مرتبط است، باقی می‌گذارد»^۷

کارکرد فرهنگی مسجد: مراد از کارکرد فرهنگی، نقشی است که مساجد در جهت افزایش آگاهی‌ها و بینش‌های مردم، در زمینه‌های گوناگون مذهبی ایفاء می‌کنند.^۸

فرهنگ: اولین تعریف جامع و مانع از فرهنگ در سال ۱۷۱۸ در کتاب فرهنگ ابتدایی توسط ادوارد بارنت تایلور بیان شد^۹ که: «فرهنگ یا تمدن به مفهوم قوم‌نگاری عام خود، مجموعه پیچیده‌ای است مشتمل بر معارف، معتقدات، هنر، حقوق، اخلاق، رسوم و تمامی توانایی‌ها و عاداتی که بشر به عنوان عضوی از جامعه اخذ می‌نماید»^{۱۰}

و مفهوم فرهنگ در اولین برنامه‌ی ۵ ساله جمهوری اسلامی ایران این چنین آمده است:

«فرهنگ کلیت هم تافته باورها، ارزش‌ها، آرمان‌ها، دانش‌ها، هنرها، متون، آداب و اعمال جامعه و مشخص‌کننده ساخت و تحول کیفیت زندگی است»^{۱۱}

۵ - زین‌الدین بن علی (شهید ثانی)، الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۱، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، ص ۱۵.

۶ - محمدی آشنانی، ۱۳۸۷، صص ۹۱ و ۹۲.

۷ - حسن عابدی جعفری و همکاران، «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب یک سازمان داوطلبانه‌ی مذهبی» مجموعه مقالات فروغ مسجد، ص ۴۷.

۸ - عفت منصوریان، «عوامل و موانع جذب مردم به ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد»، فروغ مسجد، ص ۲۴۰.

۹ - محمد حبیبی، خصائص مدیران فرهنگی، ص ۱۴.

۱۰ - محمد جواد ابوالقاسمی، شناخت فرهنگ، ص ۴۷ و ۳۷.

در این پژوهش براساس دو تعریف ذکر شده و تعاریف مشابه دیگر از فرهنگ، کارکردهای فرهنگی نهاد مسجد را با مقوله‌های زیر بررسی خواهیم کرد و به تبیین نقش‌هایی از مسجد که در حوزه‌ی کارکردهای فرهنگی داشته و دارد می‌پردازیم:

۱. نقش عبادی مسجد
۲. نقش اجتماعی مسجد
۳. نقش خدماتی مسجد
۴. نقش علمی، آموزشی مسجد
۵. نقش تبلیغی مسجد

گفتار اول: نقش عبادی مسجد

در قرآن کریم هر جا سخن از مسجد به میان آمده، جنبه‌های عبادی آن به عنوان نقش اولیه و بنیادین این جایگاه مقدس و معنوی به شمار رفته است.

(وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا)^{۱۲}

و این که مساجد از آن خداست، پس احدی را با خداوند (به عنوان پرستش) نخوانید.

(... وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...)^{۱۳}

... به سوی هر مسجدی رو آورید و خدا را از سر اخلاص بخوانید...

یکی از ارکان اساسی ادیان الهی و به خصوص دین مبین اسلام، «عبادت» است. ماهیت و حقیقت عبادت تنها به امور ظاهری و بر زبان آوردن پاره‌ای کلمات و انجام حرکت‌هایی خاص، محدود نمی‌شود؛^{۱۴} بلکه آن ارتباطی است که بین بنده و معبود برقرار می‌شود و در بطن عبادت نهفته است.

بدین صورت یکی از اصلی‌ترین نقش‌های مسجد به آن است که زمینه را برای عبادت پر حضور و خالصانه فراهم نماید؛ تا مؤمنان در آن مکان مقدس با پرداختن به نماز و ذکر و دعا، زنگار غفلت از دل و جان بشویند و با خداوند

۱۱ - حبیبی، ۱۳۷۸، ص ۱۰.

۱۲ - جن: ۱۸

۱۳ - اعراف: ۲۹.

۱۴ - رحیم نوبهار، سیمای مسجد، ص ۲۹.

متعال به معنای واقعی کلمه انس بگیرند. بنابراین هر اندازه مسجد در ایفای این نقش حیاتی موفق تر و کارآمدتر باشد به مسجدی که قرآن و سنت آن را به تصویر کشیده است، نزدیک تر است.^{۱۵}

با این مقدمه درباره‌ی کارکرد معنوی مساجد، به طور خلاصه به تبیین "فعالیت‌های عبادی" که می‌تواند و باید در مساجد صورت بگیرد می‌پردازیم.

۱. نقش مسجد در انجام عبادت شایسته

عنصر توجه قلبی به خداوند متعال، روح و جان عبادت را تشکیل می‌دهد. برای به وجود آمدن این چنین عبادتی، عوامل فراوانی مورد نیاز است. بعضی از این عوامل به شرایط درونی و روحی عبادت کننده مربوط می‌شود، برخی به شرایط خارجی و بیرونی (چون زمان و مکان) عبادت بستگی دارد.

بنابراین یکی از رموز اصلی بنای مساجد در دین اسلام، فراهم آوردن چنین مکانی برای عبادت است. مسجد با تمام ویژگی‌هایی که شارع مقدس برایش در نظر گرفته، مناسب‌ترین مکان برای عبادت و راز و نیاز با خداوند متعال است. به همین سبب در آیین مقدس محمدی(ص) این مکان الهی، «مسجد» نامیده می‌شود.^{۱۶}

۲. ذکر و یاد خداوند در مسجد

مسجد، جایگاه حضور مؤمنان برای ذکر و یاد خداست؛ خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید:

(فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ...) ^{۱۷} در خانه‌هایی که خداوند به تعظیم و بزرگداشت آن فرمان داده و بردن نام خویش در آن را خواسته است؛ مردانی یافت می‌شوند که صبحگاهان و شامگاهان خدا را تسبیح می‌گویند. هیچ تجارت و معامله‌ای آنان را از یاد خداوند و بیای داشتن نماز و پرداخت زکات باز نمی‌دارد....

علامه طباطبایی(ره) در تفسیر این آیه سخنانی را بیان کردند که حاصل آن چنین است:

مقصود از «رفع» در این آیه، بالا بردن قدر و منزلت مسجد، یعنی تعظیم و بزرگداشت آن است. اساساً عظمت و بزرگی از آن خداوند است. هرکس به همان میزانی که با خداوند پیوند و نسبت دارد؛ در عظمت و بزرگی با وی شریک است. پس اگر خداوند به بزرگداشت چیزی اذن دهد، در واقع باتوجه به پیوند و

۱۵- همان، ص ۱۵.

۱۶- نوبهار، ص ۲۹ و ۳۰.

۱۷- نور: ۳۷ و ۷۳.

ارتباطی است که آن چیز با خداوند متعال پیدا کرده است. از آنچه گذشت روشن می‌شود که راز تعظیم و بزرگداشت مسجد، آن صفتی است که پس از کلمه‌ی «مسجد» ذکر شده و آن «بردن نام خداوند» در مسجد است.^{۱۸}

درباره‌ی معنای کلمه‌ی «بیوت» نیز می‌فرماید: «قدر مسلم از معنای آن، همان مساجد است که جایگاهی ویژه برای ذکر نام خداست و به همین منظور بنا شده [است]» ایشان به هنگام بحث از روایت‌هایی که پیرامون این آیات وجود دارد نیز با ذکر روایتی می‌فرماید: «خانه‌های پیامبران و ائمه: نیز از مصادیق کلمه‌ی «بیوت» است».^{۱۹} از این آیه به روشنی دریافت می‌شود که رسالت اولیه و اساسی مسجد در اسلام آن است که این مکان، محل عبادت و تسبیح و ذکر خداوند باشد.^{۲۰} در نتیجه، شکی نیست که هرکس به این نقش اساسی و بنیادین مسجد، آسیب برساند و یا آن را کم‌رنگ نماید؛ در واقع با چیزی که خداوند متعال مقرر فرموده، به مبارزه پرداخته و در شمار ستم‌پیشگان خواهد بود. (وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا...) ^{۲۱} چه کسی ظالم‌تر است از آن که از بردن یاد و نام خدا در مسجد جلوگیری کند و در راستای خرابی آن تلاش نماید...؛ این کار از یک سو ستمی بر مؤمنان و نمازگزاران است؛ زیرا مایه‌ی محرومیت آنان از این مکان مقدس می‌شود و از طرفی دیگر، مسجد را از ایفای نقش اصلی و حیاتی خویش باز می‌دارد. و در نهایت ظلمی بر کل مجموعه‌ی دین و شعائر الهی به شمار می‌آید؛ زیرا مسجد مظهر اسلام و مسلمانی است. بنابراین سعی و کوشش برای ویرانی آن در حقیقت عملی است در راستای تضعیف دین و مبارزه با آن محسوب می‌شود.^{۲۲} و به فرموده‌ی قرآن، برای کسانی که باعث جلوگیری از یاد خداوند در مساجد می‌شوند، هم در دنیا و هم در آخرت عذابی وجود دارد (لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ)^{۲۳}

در احادیث نیز بسیار به فضیلت ذکر و یاد خداوند در مساجد اشاره شده است. بنابر روایتی، امام صادق(ع) فرمود:

«...جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ (ص) فَقَالَ مَنْ خَيْرُ أَهْلِ الْمَسْجِدِ فَقَالَ أَكْثَرُهُمْ لِلَّهِ...»^{۲۴}

۱۸- رک تفسیر المیزان، سوره نور، ذیل آیه 73 و 37 سوره نور :

۱۹- رک تفسیر المیزان، سوره نور، ذیل آیه 73 و 37 سوره نور :

۲۰- نوبهار، ۱۳۷۷، ص ۴۳.

۲۱- بقره: ۱۱۴.

۲۲- نوبهار، ۱۳۷۷، ص ۴۵.

۲۳- بقره: ۱۱۴.

۲۴- کافی، ج ۲، ص ۴۹۸

مردی به حضور پیامبر اکرم(ص) آمد و پرسید: در میان اهل مسجد برترین آن‌ها چه کسی است؟ پیامبر اکرم(ص) فرمود: آنان که بیش از دیگران ذکر دارند [به یاد خدایند].

کاملاً روشن است که مقصود از ذکر، در این روایت تنها ذکر لفظی نیست، بلکه هدف بالاتر و قوی‌تر «ذکر قلبی» است. بدین ترتیب معنای سخن حضرت رسول(ص) آن است که جوهر و جان هر عبادتی، توجه قلبی به خداوند است و در میان تمامی کسانی که در مسجد حضور دارند، آنان که بیشتر به یاد اویند از همگان برترند.

۳. نماز جماعت

یکی از کارکردهای مهم مسجد برگزاری نماز جماعت و جمعه است و در واقع جایگاه اصلی نماز و عبادت مسجد است؛ گرچه اسلام اجازه داده هر جا که وقت نماز فرا رسید، نماز خوانده شود، یعنی نماز خواندن نیازمند مکان مخصوصی نیست و همان‌طور که پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند: «جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهْرًا»^{۲۵} زمین برای من محل عبادت و پاکیزه قرار داده شده است. ولی چون نمازهای پنج‌گانه به طور منظم در شبانه‌روز خوانده می‌شود، به طور طبیعی مسلمانان به مکانی برای برگزاری نمازشان احتیاج پیدا کردند و این نیاز منجر به ساخت مساجد شد.

بر این اساس، یکی از فلسفه‌های ساخت مسجد، جهت برگزاری نمازهای واجب به صورت جماعت می‌باشد تا این جلوه عبادی جمعی در خانه خدا تأثیرگذارتر گردد. پیامبر اسلام(ص) از همان اوائل بعثت، به نماز جماعت در مسجد بسیار اهمیت می‌دادند، پیامبر اسلام(ص) از همان آغاز بعثت به مسجد الحرام آمد و رو به قبله ایستاد و پشت سر وی همسرش خدیجه(س) و امام علی(ع) قرار گرفتند و نماز خواندند.^{۲۶}

مسلمانان به سبب تعالیم قرآن مجید و رهنمودهای پیامبر اعظم(ص) نسبت به حضور در مسجد و شرکت در نماز جماعت اشتیاق خاصی از خود نشان می‌دادند و با تشکیل صفوفی منظم و یکپارچه به ادای نماز به امامت رسول خدای پرداختند. برگزاری نمازهای جماعت و آیین‌های عبادی به صورت دسته‌جمعی در تحکیم روابط میان مسلمانان و تحقق وحدت در جامعه‌ی اسلامی نقش به‌سزایی داشته است. به همین علت پیامبر گرامی اسلام(ص) به هیچ‌یک از مسلمانان اجازه نمی‌دادند بدون عذری از حضور در مسجد و شرکت در این فریضه الهی سرباز زنند. از روایات چنین برمی‌آید که در زمان رسول‌الله(ص) تمامی مسلمانان حتی افراد ناتوان در نماز جماعت شرکت می‌کردند، در روایت آمده است که فرد نابینایی نزد پیامبر اسلام(ص) آمد

۲۵- الفقیه، ج ۱، ص ۷۲۴

۲۶- محرمی، ۱۳۷۹، ص ۷۴، به نقل از برهان‌الدین حلبی در السیره الحلبیه.

و گفت: من مرد نابینایی هستم و چه بسا صدای اذان را می‌شنوم، اما کسی را نمی‌یابم که مرا برای نماز خواندن به مسجد بیاورد، رسول خدا(ص) فرمود: «طنابی از منزلت به مسجد ببند و بدین وسیله در جماعت مسلمانان شرکت کن.»^{۲۷} از سوی دیگر، پیامبر هم سعی می‌کردند که نماز جماعت طول نکشد تا باعث ملال و خستگی افراد نمازگزار نشود و حتی به "امامان جماعتی" که این کار را کرده‌اند به شدت اعتراض می‌فرمودند؛ زیرا اعتقاد داشتند به دلیل حضور افراد ناتوان، بزرگسال و کسانی که کار و مشغله دارند باید از طولانی کردن نماز پرهیز نمایند؛ به این ترتیب مسجد در عصر پیامبر اکرم(ص) از جهت برگزاری آیین‌های جماعت بسیار فعال بوده است.^{۲۸} پیامبر(ص) همواره مسلمانان را به حضور در نماز جماعت تشویق و ترغیب می‌نمودند و می‌فرمود: «أَلَا وَ مَنْ مَشَىٰ إِلَىٰ مَسْجِدٍ يَطْلُبُ فِيهِ الْجَمَاعَةَ كَانَ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ سَبْعُونَ أَلْفَ حَسَنَةٍ وَيُرْفَعُ لَهُ مِنَ الدَّرَجَاتِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ مَاتَ وَ هُوَ عَلَىٰ ذَلِكَ وَكَلَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ يُعَوِّدُونَهُ فِي قَبْرِهِ وَيُبَشِّرُونَهُ وَيُؤْنِسُونَهُ فِي وَحْدَتِهِ وَيَسْتَعْفِرُونَ لَهُ حَتَّىٰ يُبْعَثَ»^{۲۹} همانا کسی که به قصد نماز جماعت به سوی مسجد گام بردارد به ازای هر گامی هفتاد هزار حسنه به او داده شود و به همان میزان ترفیع یابد، اگر در این حال فوت کند خدای عزوجل هفتاد هزار ملک را می‌گمارد تا او را در قبرش عیادت کنند و بشارت دهند و در تنهایی همدمش باشند و برایش استغفار کنند تا زمانی که برانگیخته شود.

ایشان علاوه بر تشویق، عملاً هم به آن اهمیت می‌دادند و در سفر و حضر نماز جماعت برگزار می‌نمودند؛ حتی در بعضی از جنگ‌ها حضرت ناچار می‌شدند نماز جماعت را به صورت نماز خوف بخوانند، ولی در این حال نیز نماز جماعت را ترک نمی‌کردند.^{۳۰}

۴. قرائت قرآن

یکی از جلوه‌های یاد خداوند در مسجد، تلاوت آیات و حیاتی کتاب آسمانی ما مسلمانان، قرآن است. در حدیثی از رسول اکرم(ص) آمده است:

«...إِنَّمَا نُصِيتِ الْمَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ»^{۳۱}

۲۷ - کریم کوخایی زاده، «بررسی جایگاه مسجد در سیره پیامبر اعظم ص»، مجموعه مقالات فروغ مسجد، ۵، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، 1387، ص ۱۲۸.

۲۸ - همان، صص ۱۲۷ و ۱۲۸.

۲۹ - الفقیه، ج ۴، ص ۱۷، ح ۸۷۴۹، باب ذکر جمل من مناهی النبی (ص)

۳۰ - محرمی، ۱۳۷۹، ص ۷۷.

۳۱ - الکافی، ج ۳، ص ۹۷۳، ح ۵.

مساجد را برای قرآن خواندن ساخته‌اند.

شکی نیست که مسجد برای هر عبادتی اعم از نماز، نماز جماعت، ذکر و دعا و... بنا نهاده شده است و تنها برای تلاوت قرآن ساخته نشده‌اند، ولی این سخن پیامبر اسلام(ص) تأکیدی خاص بر مسأله قرائت قرآن در مساجد دارد. مطالعه در رفتار مسلمانان صدر اسلام نشان می‌دهد که آنان به تلاوت قرآن کریم در مساجد توجهی ویژه داشته‌اند.^{۳۲}

۵. دعا و نیایش

دعا و نیایش، یکی از جلوه‌های یاد خداوند متعال است؛ که نه تنها در عالم انسانی بلکه در عالم نباتات و جمادات نیز وجود دارد و همه به تسبیح حق تعالی مشغول‌اند. خداوند متعال می‌فرماید:

(يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ)^{۳۳}

آنچه در آسمان‌ها و زمین است همه به تسبیح و ستایش خدا که پادشاهی منزه و پاک و مقتدر و داناست مشغول‌اند. در میان ادیان آسمانی، دین مبین اسلام بیش از همه برای دعا و نیایش اهمیت ویژه قائل شده است. زیرا انسان را به گونه‌ای آفرید که او از آغاز آفرینش در جست و جوی بوده است تا بتواند به با عشق و رزی به معبود و کمال مطلق به آرامش درونی دست می‌یابد. قرآن کریم در آیات متعددی بندگان را به دعا و نیایش دعوت می‌نماید و شرط اجابت دعا را در راز و نیاز و درخواست قلبی و زبانی می‌داند: (وَ قَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ)^{۳۴}

و خدای شما فرمود که مرا با خلوص بخوانید تا دعای شما را مستجاب کنم و آنانکه از دعا و عبادت من اعراض و سرکشی می‌کنند به زودی با ذلت و خواری در دوزخ شوند.

با این بیانات به خوبی روشن است که دعا در هر مکانی و به ویژه در مساجد دارای فضیلت ویژه‌ای است. امام صادق(ع) شیعیان خود را توصیه می‌نمود تا در سختی‌ها و گرفتاری‌ها در مسجد حضور یابند و پس از اقامه نماز برای برطرف شدن مشکلات دعا کنند. معاویه بن عمار می‌گوید: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: كَانَ أَبِي إِذَا طَلَبَ الْحَاجَةَ طَلَبَهَا عِنْدَ زَوَالِ الشَّمْسِ فَإِذَا أَرَادَ ذَلِكَ قَدَّمَ شَيْئاً فَتَصَدَّقَ بِهِ وَ شَمَّ شَيْئاً مِنْ طِيبٍ وَ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ وَ دَعَا فِي حَاجَتِهِ

۳۲- نوبهار، ص ۵۷ و ۷۷.

۳۳- جمعه : ۱.

۳۴- غافر: ۷۰.

بِمَا شَاءَ اللَّهُ»^{۳۵}؛ امام صادق(ع) فرمود، پدرم امام محمدباقر(ع) حاجت‌های خود را هنگام ظهر از خداوند درخواست می‌نمود. او هرگاه حاجتی داشت، ابتدا چیزی در راه خدا صدقه می‌داد، خود را خوشبو می‌کرد، آنگاه به سوی مسجد می‌شتافت و حاجت خود را در آنجا از خداوند می‌طلبید.

از مطالعه‌ی تاریخ مشخص می‌شود که مسلمانان صدر اسلام، بر این باور بودند که به هنگام بروز حوادث سخت باید در مسجد حاضر شوند و دعا کنند. آن‌ها، مساجد را محضر خاص خداوند و جایگاه فرود آمدن رحمت گسترده‌ی او می‌دانستند.^{۳۶} هم‌چنین در زمان صدر اسلام، مسلمانانی که دچار لغزش و خطا می‌شدند و خود را نیازمند به لطف و احسان خاص خداوند می‌دانستند، به مسجد پناه می‌آوردند؛ زیرا این جایگاه مقدس را جلوه‌گاه رحمت خاص خداوند مهربان می‌دانستند.^{۳۷} دعا در مسجد می‌تواند هم به صورت فردی باشد و هم به صورت جمعی. اما بر پایه‌ی روایات معصومین: برگزار نمودن جلسات دعا به صورت دسته جمعی اگر به اخلاص آسیبی نرساند، مطلوب و پسندیده است و از جنبه‌های تربیتی خوبی نیز برخوردار است. و این گونه مجالس زمینه‌ی آشنایی و انس مؤمنان با فرهنگ پر بار دعا را فراهم می‌آورد.^{۳۸}

۶. اعتکاف در مسجد

یکی دیگر از آئین‌های عبادی مسلمانان که در مسجد صورت می‌پذیرد، «اعتکاف» و خلوت با خداوند است. اعتکاف تأثیر به‌سزایی در ریشه‌کن کردن گناهان انسان دارد. در مورد پیشینه اعتکاف می‌توان گفت، پیامبر گرامی اسلام(ص) قبل از رسالت هم به این امر برای پرورش روح می‌پرداختند به این صورت که مدتی را در غار حرا واقع در جبل‌النور - یکی از کوه‌های مکه - به عبادت به سر می‌بردند. حضرت علی(ع) در این باره می‌فرمایند:

پیامبر(ص) چند ماه از سال را در غار حرا می‌گذراند، تنها من او را مشاهده می‌کردم، و کسی جز من او را نمی‌دید.^{۳۹}

۳۵- الکافی، ج ۲، ص ۴۷۸، ح ۷.

۳۶- نوپهار، ۱۳۷۷، صص ۱۷ و ۲۷.

۳۷- همان، ص ۳۷.

۳۸- همان، ص ۴۷.

۳۹- محمد دشتی، ترجمه نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲، ص ۳۹۹.

بعد از رسالت هم آن حضرت به اعتکاف اهمیت می‌دادند با این تفاوت که این بار «مسجد» جایگاه این عمل عبادی بود. امام صادق (ع) می‌فرماید: «وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِذَا كَانَ الْعَشْرُ الْأَوَّلُ أَعْتَكَفَ فِي الْمَسْجِدِ وَضُرِبَتْ لَهُ قُبَّةٌ مُنْشَعْرٌ وَشَمَّرَ الْمِئْزَرَ وَطَوَى فِرَاشَهُ»^{۴۰}؛ رسول خدا (ص) در ده روز آخر ماه رمضان در مسجد معتکف می‌شدند و برای آن حضرت خیمه‌ای معین برپا می‌کردند و ایشان در این ده روز بستر خویش را برمی‌چیدند و به اعتکاف مشغول بودند.

• آثار و جلوه‌های تربیتی، اخلاقی و رفتاری مسجد

تربیت، از ارکان حیات اجتماعی انسان می‌باشد و لذا توجه به ابعاد مختلف تربیتی، توجه به شخصیت والای انسان است. نکته‌ی حائز اهمیت در اصول تربیتی این است که، «محیط زیست» یکی از عوامل تأثیرگذار بوده و می‌تواند کفه ترازوی تربیت را به نفع خود سنگین نماید. بنابراین «مساجد» یکی از محورهای تربیتی قابل توجه هستند و از آنجایی که امور تربیتی غالباً با روان سر و کار دارند، حضور در جمع تربیت شده‌ای که در مراسم‌های مسجد شرکت می‌کنند، می‌تواند راه سهل و آسانی برای کسب آداب و اخلاق مقبول جامعه اسلامی باشد.^{۴۱}

«مسجد» به عنوان یک مکان تربیتی دارای دو جلوه فردی و جمعی می‌باشد؛ یعنی این‌که دو نوع رفتار می‌تواند در آن جلوه‌گر شود که در امر تعلیم و تربیت و جهت‌دهی رفتارهای فردی و جمعی افراد بسیار مؤثر است. هنگامی که انسان‌ها به صورت جمعی به برگزاری مناسب و انجام فرایض می‌پردازند، رفتارهای جمعی و عمومی ظاهر می‌شوند و هنگامی که به صورت غیرجمعی و به شکل فردی در مسجد حضور پیدا می‌کنند خود به‌خود به محاسبه و بررسی رفتارهای شخصی و فردی می‌پردازند.^{۴۲} گرچه می‌توان گفت عبادت در هر مکانی نیاز روحی انسان را به طور نسبی تأمین می‌کند، ولی مسجد و عبادت‌گاه جایگاه بهتری برای این امر است و نیاز انسان را کامل‌تر تأمین می‌کند.

۴۰ - الفقیه، ج ۲، ص ۱۸۴ ح ۲۰۸۷. باب الاعتکاف.

۴۱ - سید حمید حسینی «آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد»، مجموعه مقالات فروغ مسجد ۵، ص ۲۰۲.

۴۲ - موظف رستمی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۷.

بنابراین انسان بنا به فطرت خویش، معبد و مسجد را دوست دارد و تاریخ هم نشان می‌دهد که معبد همواره، همراه و همزاد انسان بوده است.^{۴۳}

در این بخش به اختصار آثار تربیتی، اخلاقی و رفتاری مسجد را برمی‌شمیریم:

- ایجاد آرامش
- پرهیز از گناه
- بعد تربیتی ارتباط با دوست خوب
- پرورش روح جمع‌گرایی
- پرورش روح تعهد
- پرورش روح تواضع و فروتنی

۷-۱ ایجاد آرامش

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «مَا جَلَسَ قَوْمٌ فِي مَجْلِسٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ تَعَالَى يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَ يَتَدَارِسُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَ غَشِيَتْهُمْ الرَّحْمَةُ» کسانی که در مسجد کتاب خدا را تلاوت می‌کنند و ، آرامش بر آنها نازل می‌شود.^{۴۴} معصومین: در سخنان خویش، مسجد را آشیانه و پناهگاه مؤمن برشمرده‌اند. پناهگاهی که انسان را از دغدغه و اضطراب نجات می‌دهد و به آرامش و سکون می‌رساند. مسجد «افسردگی» را که یک بیماری روحی است، برطرف می‌کند و شادمانی و نشاط را جایگزین آن می‌سازد. امام صادق (ع) به مسلمانان سفارش می‌کند که هنگام رویارویی با مشکلات و اندوه‌های دنیوی به نماز و مسجد پناه ببرند.^{۴۵}

۷-۲ پرهیز از گناه

براساس حدیثی متواتر از امام علی (ع) مسجد در جایگاه اصیل خویش، روح پرهیز از گناه و دوری از سرکشی را در دل و جان مؤمنین می‌دمد. آنان را به زیور «حیای اسلامی» آراسته می‌کند و جامه‌ی «خشیت از خدا» را به آنان می‌پوشاند. هنگامی که مؤمن وارد مسجد می‌شود، فضایی آکنده از قدس و طهارت او را دربر می‌گیرد.

۴۳- نوپهار ، ۱۳۷۷، صص ۱۵ و ۷۱.

۴۴ - مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۷۸، ح ۳۷۷۸، باب استحباب الاختلاف إلى المسجد

۴۵ - حسن بن فضل طبرسی (رضی‌الدین)، مکارم الأخلاق، مترجم سید ابراهیم میر باقری، ج ۲، ج دوم، تهران: فراهانی، ۵۷۱۳ ش، ص ۷۱۲.

خانه‌ای ساده و عاری از پیرایه‌های مادی و مملو از جاذبه‌های معنوی و الهی است. پس فرد مؤمن هنگامی که در این مکان مقدس قرار می‌گیرد سعی می‌کند به گناه آلوده نشود و تمام اعضاء و جوارح خود را از گناه دور نگه دارد و این عمل خود نوعی تمرین در انجام کارهای خیر و دوری از بدی‌ها است. پس می‌توان گفت حضور در مسجد، تمرین توجه به خدا و آزمون ترک دنیا است.^{۴۶}

از طرفی علمای تربیتی نیز معتقدند که اجرای مناسک دینی نوعی تمرین برای خویشتن‌داری و تحمل قیود است و می‌تواند مقاومت در برابر جاذبه‌های نفسانی را افزایش دهد و موانع زیست اخلاقی را کم کند.^{۴۷} آثار سازنده و تربیتی حضور در مسجد رفته رفته به دیگر اعمال و احوال مؤمن نیز سرایت می‌کند. چگونه ممکن است مؤمن فرمان خداوند را به یاد آورد که می‌فرماید: «جز با قلبهایی پاکیزه و چشمان خاشع و دستهای پاکیزه به خانه‌ی من وارد نشوند.»^{۴۸} و آن وقت هیچ اقدامی نسبت به اصلاح اعمال و رفتار خود انجام ندهد؟

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که نقش مسجد، نقشی تکمیلی و ایجاد‌ی در حیطه‌ی شکل‌گیری و تقویت رفتارهای مطلوب است و نه صرفاً نقش تثبیت رفتارهایی که در مسجد رخ می‌دهند.^{۴۹}

۳-۷ ارتباط با دوست خوب

نقش تربیتی دیگری که مسجد ایفا می‌کند این است که دلدادگان خود را با انسان‌های صالح و برگزیده پیوند می‌دهد. از نظر علمای تربیتی، دوست خوب در سعادت انسان نقشی ممتاز دارد؛ مسجد بستری مناسب است تا میان صالحان و مؤمنان جامعه‌آشنایی و پیوند ایجاد شود و شرایط تربیت و پرورش روحی و اخلاقی انسان فراهم آید. کسی که با خوبان پیوند بخورد، حتی اگر به این درجه از تکامل هم نرسیده باشد که به سبب ترس از خداوند به طرف گناه نرود، دست کم از سر حیا و شرم از برادران دینی خود، راه انحراف را در پیش نمی‌گیرد.^{۵۰}

۴۶ - نوبهار، ۱۳۷۷، صص ۱۸ و ۱۹.

۴۷ - حسینی، ۱۳۸۷، ص ۲۰۲.

۴۸ - ادب حضور، ج اول، قم: انتشارات انصاری، ۱۳۸۰ ش، ص ۸۵.

۴۹ - موظف رستمی، ۱۳۸۲، ص ۱۱۲، به نقل از سجادی.

۵۰ - نوبهار، ۱۳۷۷، ص ۲۳.

۴-۷ پرورش روحیه جمع‌گرایی

اثر سازنده‌ی تربیتی دیگر مسجد، پرورش روح جمع‌گرایی در مسلمانان است. «انزواطلبی» و «جمع‌گریزی» یک بیماری روحی شناخته می‌شود؛ در حالی که «اجتماعی بودن» و «جمع‌گرایی» در حد معقول و مطلوب آن، نشان سلامت روح و روان انسان به شمار می‌آید و بر این اساس مسجد با فراخوانی پیوسته‌ی مسلمانان به اجتماعات، روح جمع‌گرایی، انعطاف و نظم‌پذیری را در آنان تقویت می‌کند.^{۵۱}

۵-۷ پرورش روح تعهد

مسجد معمولاً جایگاهی برای طرح مشکلات، دغدغه‌ها و نارسایی‌های اجتماعی است. بنابراین حضور فرد در چنین مکانی موجب تقویت روح تعهد و دردمندی در وی می‌شود و در مقابل نوعی مبارزه با روح بی‌تعهدی و بی‌تفاوتی خواهد بود. اگر در میان افراد جامعه‌ای به ویژه نسل جوان آن، روح بی‌تعهدی حکم فرما شود آسیب‌های اساسی بر پیکراجتماع وارد خواهد شد.^{۵۲}

۶-۷ پرورش روحیه تواضع

تکبر ورزیدن و خود برتری‌بینی خصلتی منفی و یک بیماری روحی است و در مقابل تواضع و فروتنی در برابر هم‌نوعان، خلقی نیکو به شمار می‌آید؛ مسجد در پرورش این خصلت نیکو هم نقش به‌سزایی ایفا می‌کند، انسانی که در فضای مسجد با قشرهای گوناگون جامعه می‌آمیزد و با آنان نشست و برخاست می‌کند و از قرار گرفتن در کنار افراد متوسط و ضعیف‌تر از خود از جهات گوناگون، خودداری نمی‌کند، از رفتارها و منش‌های متکبرانه به دور می‌ماند.^{۵۳}

۵۱- همان .

۵۲- همان، ص ۲۴

۵۳- همان، ص ۲۵.

گفتار دوم: نقش اجتماعی مسجد

پایه و بنیان دین مبین اسلام بر اصل اجتماعی بودن استوار گشته است تا انسان را از زندگی فردی و خزیدن در کنج عزلت و تنهایی برهاند و او را به سوی زندگی جمعی و اجتماعی سوق دهد؛ زیرا تنها از طریق اجتماع است که مسلمانان می‌توانند به صورت ید واحدی در مقابل مشکلات و مصائب ایستادگی کنند.^{۵۴}

از آغاز اسلام، مسجد مرکز تمام فعالیت‌های اجتماعی بود. موعظه‌های مذهبی و خط مشی‌های حکومتی از منبر مساجد اعلام می‌گشت، عدالت در چارچوب آن اجرا می‌شد، پناهگاه بی‌پناهان، محل رفع مشکلات مردم و جایگاه مشورت حاکم و مسلمین بود. همه می‌دانیم که مسجد در تحکیم «وحدت اجتماعی» که عنصر اساسی برای سلامت و بقای هر جامعه‌ای است؛ نقش بس بزرگ ایفا می‌کند. افراد با سنین مختلف و جنسیت و نژاد و افکار و سلیقه‌های مختلف همه در یک جا گرد هم می‌آیند؛ همدل و هم سو در نماز جماعت با صفوف به هم فشرده و دوش به دوش می‌ایستند. حضوری به این شکل، مسلماً وحدت و همدلی را در جامعه استوار می‌کند.^{۵۵}

۱) مسجد پایگاه ارتباطات و اطلاع‌رسانی

در نظام مقدس اسلام، «مسجد» که بنیانی اعتقادی و عبادی دارد، محل آمد و شد مداوم مسلمانان در اوقات نمازهای یومیه و مناسبت‌های مختلف می‌باشد و از این جهت نسبت به سایر معابد دیگر ادیان از برجستگی خاصی برخوردار است. و محور فعالیت‌های تبلیغی و مهم‌ترین وسیله‌ی ارتباط جمعی آنان قرار می‌گیرد.

مسجد به عنوان مرکز انتقال پیام در زمان صدر اسلام که از جهت اطلاع‌رسانی فاقد رسانه‌های گروهی بود، اهمیت بسیاری داشت؛ زیرا در همین اجتماعات، رهبران دینی فرصت را مغتنم می‌شمردند و به مناسبت‌های مختلفی راهنمایی‌های لازم را به اطلاع عموم می‌رساندند.^{۵۶} «رسم مسلمانان در زمان پیامبر(ص) این بود که هرگاه حادثه‌ای مهم رخ می‌داد جارچی ندا می‌کرد: «الصَّلَاةَ جَامِعَةً»؛ یعنی: برای نماز در مسجد جمع شوید. این جمله برای مردم آن زمان معنایی خاص داشت. آنان از این ندا می‌فهمیدند که امر مهمی مطرح است.»^{۵۷} «مسجد تنها یک

۵۴- محمدعلی موظف رستمی، آیین مسجد(کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص 70.

۵۵- همان، ص ۲7.

۵۶- احمد ملکی، نقش مسجد در گذر تاریخ، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، ص ۳۹۹.

۵۷- نوبهار، ص 7۴.

وسيله ارتباط جمعی تک بُعدی نیست که به انتقال پیام الهی اکتفا کند، بلکه مسجد هم‌زمان با انتقال پیام خود، مرکز تعیین پیام و نمود و آثار آن است و این ویژگی است که مسجد را از هر پایگاه و جایگاه دیگر متمایز می‌سازد»^{۵۸} به علاوه بیشتر «مساجد جامع» را به نحوی و در نقاطی احداث می‌کردند که در مسیر راه‌ها و معابر شهری قرار بگیرند بنابراین مساجد یکی از مهم‌ترین عرصه‌ها و صحنه‌های انواع ارتباطات اجتماعی و فرهنگی بودند.^{۵۹}

۲) مسجد کانون مشاوره

(... وَ شَاوَرَهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ)^{۶۰}

و مشورت کن با ایشان در کار و چون که تصمیم گرفتی پس توکل کن بر خدا که خدا دوستدار توکل کنندگان است.

مشورت و مراجعه به آرای عمومی، نقش به‌سزایی در تکامل جامعه دارد و این تبادل آرا در مسائل اجتماعی است که رشد و شکوفایی را به ارمغان می‌آورد.

عرب‌ها پیش از اسلام، مکان‌هایی را برای رایزنی و مشورت داشتند و به آن‌ها نادی می‌گفتند، نادی از ندوه به معنای مشورت است؛ «دارالندوه» در کنار کعبه یکی از مکان‌هایی بوده که قصی بن کلاب برای مشورت قریش قرار داده بود. با آمدن اسلام و ساخته شدن مساجد این وظیفه نیز به «مساجد» انتقال یافت.^{۶۱}

آن دسته از مسائل اجتماعی و سیاسی که لازم بود مسلمانان درباره آن شور و گفتگو کنند، در مسجد مطرح می‌شد و مورد بحث و بررسی قرار می‌گرفت. در واقع مسجد پایگاهی برای مشورت با مردم بود. «از این رو نویسندگانی که مسجد را «مجلس شورای مسلمانان» نام نهاده‌اند، سخنی گزاف نگفته‌اند.»^{۶۲} در متون تاریخی آمده است که پیامبر اسلام(ص) برای اتخاذ مواضع مناسب در جنگ بدر، در یکی از مساجد اطراف مدینه به نام مسجد «عرق الظبیه» با اصحاب به مشورت پرداخت. هم‌چنین برای رفتن به جنگ احد در «مسجد مدینه» با مسلمانان به تبادل نظر همت گماشت.^{۶۳}

۵۸ - موظف رستمی، ص ۸۵، به نقل از هاشمی نجف آبادی.

۵۹ - شهرداری تهران معاونت امور اجتماعی «ماهیت کارکردی و کالبدی مسجد و مشکلات موجود» مجموعه مقالات کارکرد مساجد، ص ۳۷۲.

۶۰ - آل عمران : ۱۵۹.

۶۱ - محرمی، ص ۱۵۸.

۶۲ - نوبهار، ص ۷۴.

۶۳ - موظف رستمی، آیین مسجد(کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص ۱۷۰

(وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ...) ^{۶۴}

و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید و یادآورید نعمت خدا را بر شما یکی از نیازهای اساسی جامعه اسلامی وحدت و همبستگی مسلمانان بر محور فرامین الهی است. (وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ) ^{۶۵} و (فرمان) خدا و پیامبرش را اطاعت نمایید! و نزاع (و کشمکش) نکنید، تاسست نشوید، و قدرت (و شوکت) شما از میان نرود! و صبر و استقامت کنید که خداوند با استقامت کنندگان است. جامعه‌ای که دچار تفرقه و پراکندگی شود، بخش مهمی از توان و نیرو خود را در کشمکش‌های داخلی از دست خواهد داد و بدین صورت نه تنها در رویارویی با دشمنان خارجی دچار ضعف و ناتوانی است، بلکه توان حل مشکلات درونی خود را نیز نخواهد داشت و از هر سو با شکست مواجه خواهد شد. از این رو در مکتب حیات بخش اسلام بر عنصر وحدت در جامعه اسلامی فراوان تاکید شده است. ^{۶۶}

دین مقدس اسلام برای دستیابی به این امر حیاتی (وحدت اجتماعی مسلمین) تمامی امتیازهای پوچ و بیهوده را نفی کرده و «تقوا» را به عنوان اصل کرامت و ارزش انسان معرفی نموده است. با این حال «وحدت» از یک سو نیاز به اسباب و عواملی دارد که موجب استحکام و پایداری آن می‌شوند و از سوی دیگر نیازمند آن است که در مکانی ظهور و تجلی نماید و مسجد در جامعه اسلامی در این زمینه نقش اساسی ایفا می‌کند. در واقع مسجد کانونی است که شبانه روز مؤمنان از اقشار مختلف با مناصب و موقعیت‌های اجتماعی گوناگون، از پیر و جوان، سفید و سیاه، ثروتمند و فقیر و... در آن حضور می‌یابند؛ همگان دوش به دوش هم و در صف‌هایی به هم پیوسته و رو به یک سو، نماز می‌خوانند و بدین صورت روح همدلی و همراهی در آن‌ها تقویت می‌شود و دل‌های مسلمانان سست ایمان را نیرو و پایداری می‌بخشد و حتی اختلاف‌های مذهبی نه تنها مانع حضور اهل مذاهب گوناگون در مساجد یکدیگر نیست، بلکه مسجد به منزله‌ی عاملی موثر با این گونه اختلاف‌ها مبارزه

۶۴- آل عمران : ۱۰۳.

۶۵- انفال : ۷۴.

۶۶- نوبهار، ص ۴۷۲.

می‌کند و مسلمانان را به یکدیگر نزدیک می‌نماید.^{۶۷} البته خداوند متعال با نزول آیه ۱۰۸ سوره توبه پیامبر خویش را از نمازگزاردن و حتی حضور در مسجدی که وحدت جامعه‌ی اسلامی را دچار آسیب کند نهی می‌نماید.^{۶۸} اثر دیگری که شکوه همبستگی مسلمانان در مسجد همراه خواهد داشت، نومی‌دی دشمنان اسلام از تفرقه و پراکندگی مسلمانان است.^{۶۹}

علاوه بر اینکه خود مسجد پایگاه وحدت مسلمین است، شواهد نشان می‌دهد که پاره‌ای از مقررات نماز جماعت هم‌چون تاکید بر منظم بودن صف‌ها و خارج نشدن از مسجد به هنگام اذان و در نماز جماعت و... به منظور وحدت و هماهنگی بیشتر مسلمانان وضع شده است.

۳-۱ نظم نماز جماعت، نماد وحدت

تاکید بر منظم بودن صفوف و فشرده ایستادن مومنان به هنگام نماز جماعت، علاوه بر رعایت نظم و انضباط در پیشگاه خداوند و ایجاد وحدت و همدلی مومنان نمازگزار، نمایشی از نظم و یکپارچگی آنان در مقابل دشمنان است. در سخنان معصومین: نیز شواهد قابل توجهی بر این مطلب یافت می‌شود.^{۷۰}

بنابر روایتی امام صادق(ع) نقل می‌کنند:

رسول خدا(ص) هنگام نماز به جمعیت خطاب کرده[فرمودند]: ای مردم صف‌ها را منظم و مساوی کنید و دوش به دوش بایستید تا فاصله و جدائی میان شما نیفتد، و نامرتب نباشید، که خداوند دل‌های شما را از یکدیگر دور گرداند، و بدانید که من از پشت سر شما را می‌بینم. (یعنی متوجه نظم و عدم آن نسبت به صف‌های جماعت شما هستم).^{۷۱}

۳-۲ مسجد و مبارزه با تفرقه و پراکندگی

پیامبر(ص) می‌فرماید: «مَنْ سَمِعَ النِّدَاءَ فِي الْمَسْجِدِ فَخَرَجَ مِنْهُ مِنْ غَيْرِ عَلَيْهِ فَهُوَ مُنَافِقٌ إِلَّا أَنْ يُرِيدَ الرَّجُوعَ إِلَيْهِ»^{۷۲} کسی که در مسجد صدای اعلام نماز را بشنود، آن‌گاه بدون عذر، مسجد را ترک گوید، منافق است؛ مگر این که

۶۷- محمد برفی، «نقش مسجد در وحدت اجتماعی مسلمانان»، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، چاپ اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴، ص ۸۵.

۶۸- رحیم نوبهار، مسجد نمونه، ص ۵۵، ستاد اقامه نماز، بهار ۱۳۷۷.

۶۹- همان، ص ۲۴۷.

۷۰- نوبهار، ۱۳۷۷، ص ۲۵۰.

۷۱- ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، مترجم علی اکبر غفاری، ص ۵۲۰.

۷۲- ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، أمالی الصدوق، ص ۵۰۱.

قصد بازگشت دوباره به مسجد را داشته باشد. خروج از صف نماز جماعت در مسجد، نشان از عدم همبستگی و اتحاد مسلمانان دارد؛ در صورتی که مسجد، جایگاه تجلی وحدت مسلمانان است. بنابراین کسی که چنین رفتاری را انجام می‌دهد، در واقع به نقش وحدت آفرین مسجد آسیب رسانده و خواسته و ناخواسته موجب ایجاد نفاق و امیدوار نمودن کسانی می‌شود که پراکندگی صف‌های به هم پیوسته مسلمانان را انتظار می‌کشند.^{۷۳}

۴) مسجد و امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر یکی از برترین واجبات دینی در جامعه اسلامی است که ثمرات فراوانی برای پیروان این دین مقدس به ارمغان آورده است و در اصلاح روابط اجتماعی نقش کلیدی را ایفا می‌کند و باعث ایجاد جامعه‌ای سالم و مدینه‌ای فاضله است. هدف قرآن کریم هم آن است که با نصیحت و امر به معروف و نهی از منکر غبارهای نشسته بر چهره جهان را بر باید و از این راه دل‌های غافل را بیدار نماید و بستر رشد و تعالی بشریت را فراهم سازد.^{۷۴}

در این رابطه، مسجد جایگاه گردهمایی دین‌داران دلسوز، میدان حضور مومنان و نمایشگاه ایمان، وحدت و همبستگی آن‌هاست. بیماردلانی که میل به انجام گناه دارند، با دیدن نمایش ایمان مومنان از گناه و سرکشی باز می‌ایستند؛ همین‌طور است در مورد آنان که به دلیل سستی ایمان، متزلزل و مرددند، از مسجد، روحیه ثبات و استواری می‌گیرند. بدین‌سان حضور مسلمانان در مسجد خود به خود سبب جلوگیری از بسیاری از معاصی و گناهان می‌شود.^{۷۵}

گفتار سوم: نقش خدماتی مسجد

ذکر و توضیح همه فعالیت‌های خدماتی مسجد در صدر اسلام که با فرهنگ اسلامی ما بسیار سنخیت دارند در این مقال نمی‌گنجد، به همین دلیل به صورت خلاصه برخی از آن‌ها را بیان خواهیم کرد:

۱) مسجد جایگاه قضاوت

طبق آیاتی از قرآن کریم، خداوند به پیامبر اسلام(ص) دستور قضاوت و برپایی عدل و داد را می‌دهد؛ زیرا که اسلام، دین عدل‌گستر جهانی است و همواره آنبیا و پیامبران را به این مهم، امر فرموده است. در نتیجه آنان ناگزیر به

۷۳- نوپهار، ۱۳۷۷، ص ۲۵۳.

۷۴- موظف رستمی، آیین مسجد (کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص ۲۰۱.

۷۵- نوپهار، ص ۲۴۴ و ۲۴۵.

داشتن محکمه‌ای برای اجرای امر الهی بودند و «مسجد» نخستین محکمه‌ای بود که پیامبر گرامی (ص) در آن به قضاوت می‌نشستند. بدین ترتیب نخستین قاضی در اسلام وجود مبارک حضرت محمد (ص) بودند.

یکی از دلایلی که پیامبر اعظم (ص) مسجد را جایگاه قضاوت قرار دادند این بود که همه افراد از قوی و ضعیف، توانگر و بینوا و کوچک و بزرگ شاهد اقامه عدل و اجرای احکام الهی باشند و بدان روی آورند که این خود موجب تهذیب نفوس خواهد شد.^{۷۶} از سوی دیگر چون در سرزمین‌های اسلامی آیین دادرسی بر مبنای اصول و قواعد اسلامی بود، تشکیلات خاص و مکان ممتازی به جز مسجد برای قضاوت وجود نداشت. این روند در زمان خلفای راشدین هم ادامه داشت. «هم‌چنین در مسجد کوفه جایی به نام «دکة القضاء» وجود داشت که حضرت علی (ع) در آن جا به قضاوت می‌پرداختند.»^{۷۷} قرار دادن مسجد به عنوان محل قضاوت تا اواسط قرن (ص) هجری ادامه داشت و غالباً قاضیان در مسجد به داوری می‌پرداختند، تا این که «ملک عادل نورالدین زنکی» محلی را در دمشق به قضاوت اختصاص داد و اسمش را «دارالعدل» نهاد؛ پس از این، ایوبیان در مصر این کار را تعقیب کردند و مکان‌هایی را برای امر قضاوت اختصاص دادند.^{۷۸}

۲) مسجد پناهگاه مستمندان

در دین اسلام سفارش زیادی به انفاق و کمک به مستمندان شده است تا آنجا که پیامبر اسلام (ص) فرمود: «مَنْ أَصْبَحَ مِنْ أُمَّتِي وَ ... لَمْ يَهْتَمَّ بِأُمُورِ الْمُؤْمِنِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ»^{۷۹} اگر کسی شب را به صبح برساند و در فکر گره‌گشایی و کمک به هم‌نوعان خود نباشد، مسلمان نیست. مسجد در طول تاریخ، پایگاه مددکاری اجتماعی بوده است، مستمندان و در راه ماندگانی که راه به جایی نداشته، به مسجد مراجعه می‌کردند و از مردم کمک طلب می‌کردند. بدین ترتیب مسلمین در امر خیریه نیز وارد می‌شدند»^{۸۰} «از همان آغاز اسلام، مسلمانانی که به مدینه می‌آمدند و جا و مکانی برای زندگی نداشتند، در مسجد می‌ماندند و لذا رسول خدا (ص) هنگام ساختن مسجد مکانی را برای

۷۶- عبدالوهاب حموده، «ره آورد مسجد در فرهنگ اسلامی» ترجمه‌ی مهدی اسفندیاری، ص ۱۱۵.

۷۷- مهدی نوری، «تحلیل جامعه‌شناختی مسجد»، ص ۴۵۸.

۷۸- محرمی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۷.

۷۹- بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۴۷۱، ح ۱۸۱

۸۰- نوری، ص ۴۵۸ و ۴۵۹.

غریبان اختصاص داده بود که «صفه» نامیده می‌شد»^{۸۱} اصحاب صفه گروهی از مستمندان مسلمان‌اند که قریب به چهارصد تن از اصحاب پیامبر(ص) را تشکیل می‌دادند و به دستور آن حضرت در بخشی از مسجد که مسقف بود، سکنی گزیده بودند و ضمن اقامت در آن جا قرآن می‌آموختند، روزه می‌داشتند و به جنگ می‌رفتند.^{۸۲} هم‌چنین در سیره حضرت رسول(ص) آمده است که مؤمنین به شیوه‌های گوناگون برای برآوردن نیازهای فردی و گروهی خود هم‌چون به دست آوردن کسب و کار یا ازدواج و غیره به آن حضرت روی می‌آوردند و آن حضرت با بذل مساعدت‌های لازم، نیاز آنان را تا حد امکان برطرف می‌کردند؛ بنابراین می‌توان گفت مسجد محل ارتباط مستقیم رهبر و مردم بود.

بدین شکل بوده که مسجد همواره جایگاه غریبان و بی‌پناهان و دورافتادگان از وطن بوده است؛ هر کسی در دیار غربت، مسجد برایش مکان و مأمنی آشناست و خود را در مسجد سربار و مزاحم فردی نمی‌داند.

۳) کارکرد خدماتی - درمانی مسجد

خدمات پزشکی و درمانی مجروحان جنگی نیز در مسجد صورت می‌گرفت؛ به عنوان مثال مجروحان جنگ احد در مسجد معالجه شدند. واقدی می‌نویسد: «در ماجرای جنگ احد، مردم در مسجد چراغ و آتش برافروخته بودند و مجروحان را زخم‌بندی می‌کردند. به دنبال زخمی شدن سعد بن معاذ، پیامبر(ص) ایشان را در خیمه «کعبیه»، دختر سعد بن عتبّه در مسجدالنبی جای داد. این زن، زخمی‌ها را معالجه می‌کرده و از اشیاء گمشده و پراکنده، نگهداری می‌کرد»^{۸۳} هم‌چنین در جنگ خندق به دستور پیامبر(ص) خیمه‌ای در مسجد برپا شد و مردم برای عیادت «سعد بن عباد» که در این جنگ مجروح شده و در آن‌جا بستری بود به مسجد می‌آمدند. «احمد عیسی» در کتابی که در باب بیمارستان‌ها نوشته، معتقد است که: «نخستین بیمارستان در اسلام، همان خیمه‌ای بوده است که پیامبر(ص) هنگام جنگ خندق برای درمان زخمیان در مسجد برپا کرد و زنی به نام «رفیده» را برای رسیدگی به حال مجروحان برگماشت».^{۸۴}

۸۱ - محرمی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۱.

۸۲ - موظف رستمی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۴.

۸۳ - تاریخ کتابخانه اهل مساجد: ص ۴۷.

۸۴ - علی رضایی، جایگاه مسجد، ص ۸۷ و ۸۸.

در واقع پیامبر اکرم(ص) با احساس این نکته ظریف که مجروحین جهت شفایابی و درمان فوری - علاوه بر مداوای متداول - به نوعی آرامش روحی و روانی و عناصر معنوی نیازمند می‌باشند «مسجد» را به عنوان بهترین درمانگاه و استراحتگاه مجروحین «سربازان اسلام» تعیین و تجهیز نمودند.^{۸۵}

۴) مسجد محل گفتمان پیامبر اسلام(ص) با نمایندگان و هیئت‌های ادیان

پیامبر گرامی اسلام(ص) در مسجد از هیئت‌های خارجی استقبال می‌کرد و دستور می‌داد در همان‌جا برای آنان خیمه‌ای برپا کنند و از میهمانان پذیرایی کنند، البته انصار نیز خانه‌هایی را در اختیار پیامبر اسلام(ص) گذاشته بودند که مهمان‌های خود را در آن‌ها جای دهند. ابن اسحاق نقل می‌کند: «پس از این که رسول خدا(ص) از تبوک برگشت، ماه رمضان بود، هیئت ثقیف خدمت آن حضرت رسیدند و پیامبر(ص) برای آن‌ها در گوشه مسجد خیمه‌ای به پا داشت و در آن استراحت و اقامه می‌نمودند و بلال از خانه پیامبر(ص) برای آنان غذا می‌برد و رسول خدا هر شب بعد از شام، نزد آنان می‌رفت و با ایشان حرف می‌زد.»^{۸۶}

علاوه بر مواردی که پیامبر اکرم(ص) تازه مسلمانان را به صورت فردی در مسجد آموزش می‌داد گفتگوهای علمی و فرهنگی زیادی نیز میان آن حضرت با هیئت‌های اعزامی که از سوی قبایل گوناگون به مدینه می‌آمدند؛ صورت می‌گرفت. محل این گفتگوها جایی جز مسجد نبود.

پیامبر اکرم(ص) در کنار یکی از ستون‌های مسجد که تا به امروز نیز به نام «اسطوانة الوفود» (ستون هیئت‌ها) شناخته می‌شود، هیئت‌ها را به حضور می‌پذیرفتند و با آنان به مذاکرات دینی و اجتماعی می‌پرداختند. البته این مذاکرات از جنبه‌های سیاسی نیز برخوردار بودند؛ ولی از آن‌جا که این هیئت‌ها معمولاً به منظور گرویدن به اسلام به مدینه می‌آمدند؛ بحث و گفتگو پیرامون معارف اسلامی بخش‌های مهمی از این مذاکرات را به خود اختصاص می‌داد. پیامبر اسلام(ص) محیط مسجد را کاملاً یک محیط فرهنگی می‌دانستند؛ تا آن‌جا که در حضور آن حضرت و با اجازه‌ی ایشان مسابقه‌ی شعر و سخنرانی در مسجد برگزار می‌شد. حضرت رسول(ص) ضمن ابراز خرسندی از این کار با حوصله و بردباری کامل با چنین مسائلی برخورد می‌کردند.

از جمله دیگر فعالیت‌های علمی و فرهنگی در زمان حضرت رسول(ص) گفتگوهای زیر بوده است:

- گفتگوهای ادبی با هیئت نمایندگی «بنی تمیم»
- گفتگوی فرهنگی با هیئت نمایندگی «ثقیف»

۸۵ - موظف رستمی، آیین مسجد(کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص ۱۱۹.

۸۶ - محرمی، ص ۱۵۷، به نقل از الکتانی، در: نظام الحکومه النبویه. نیز رک: فروغ مسجد، مقاله‌ی: مسجد و گفتگوی پیامبر با نمایندگان ادیان، محمد رضایی

• گفتگوی عقیدتی با هئیت نمایندگی «نجران»^{۸۷}

از آنچه بیان شد به خوبی روشن است که برگزاری جلسات مباحث گوناگون و آموزش در مسجد در زمان پیامبر(ص) گرمی و رونق ویژه‌ای داشته است.

گفتار چهارم: نقش علمی - آموزشی مسجد

(...قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ...)^{۸۸}

بگو ای رسول! آیا آنان که اهل علم و دانشند با مردم جاهل نادان یکسانند؟

این شعار بلند دین مبین اسلام در اصالت بخشیدن به علم و ارزش‌گذاری صریح برای دانایی است و یک شعار حماسی کافی است که امتی را به حرکت در آورد و آنان را در مسیر علم‌آموزی تا مرحله جانپازی پیش برد. در نظام تربیتی اسلام کسب آگاهی و شناخت بر هر فرد به عنوان مقدمه ایمان شخصی و اجتماعی به اندازه عقلی او واجب است و از این‌جا بود که تحصیل داشتن در میان مسلمان وجوب عینی پیدا کرد و این به جز رشته‌های تخصصی بود که گاه وجوب کفایی داشت و گاه وجوب عینی.

علاوه بر آیات قرآن کریم، سیره نبوی(ص) عامل دیگری در رویکرد علمی و آموزش جامعه‌ی اسلامی محسوب می‌شد. پیامبر اسلام(ص) رسالت خود را با خواندن و قلم آغاز کرده بود، آن هم در محیطی که سابقه‌ای از علم و دانش به معنای رایج آن روز جهان در آن وجود نداشت.^{۸۹}

(۱) رسالت علمی مسجد

پس از هجرت پیامبر اسلام(ص) به مدینه و بنا نمودن مسجدالنبی فصلی نوین در آموزش و فعالیت‌های فرهنگی مسلمانان آغاز شد.^{۹۰} «مسجد مدینه»، به صورت یک مرکز آموزشی - فرهنگی و پایگاهی برای مبارزه با جهل و بی‌سوادی و از سویی دیگر مکانی برای اشاعه‌ی فرهنگ و ادب و دیگر معارف اسلامی در آمد. «حلقه‌های علمی» با جنب و جوش خاصی در مسجد بزرگ مدینه به صورت رسمی تشکیل می‌شد. رسول گرامی اسلام(ص) اصحاب را در قول و عمل به پیوستن و شرکت فعال در این حلقه‌ها تشویق می‌کرد و می‌فرمود: «به سوی باغ‌های بهشت بشتابید» پرسیدند ای پیامبر خدا! منظور شما از این سخن چیست؟ فرمود: «حلقه‌های ذکر».

۸۷ - نوبهار، ص ۱۱۵ و ۱۱۶.

۸۸ - زمر: ۹.

۸۹ - عباس برومند اعلم، درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، ص ۷۴ و ۷۵.

۹۰ - نوبهار، ص ۹۳.

فعالیت‌های آموزشی در زمان رسول اکرم(ص) منحصر به مسجدالنبی(ص) نبود، بلکه بحث و بررسی مسائل علمی در مساجد دیگری نیز وجود داشت که البته در سطحی محدودتر به کار آموزش و تلاش‌های علمی مشغول بودند. بدین‌گونه، مسجد به عنوان نخستین پایگاه علمی رسالت خود را در جامعه‌ی نوساخته‌ی اسلامی برای ترویج و اشاعه‌ی علم و دانش و گسترش فرهنگ اسلامی آغاز کرد و هم‌چنان مسیر رشد و ترقی علمی را پیمود به طوری که در عصر خلفا نیز مساجد نزد عموم به عنوان کانون اصلی آموزش قرآن کریم، مسائل دینی و احکام و فقه اسلامی نه تنها در مرکز حکومت (شهر مدینه) بلکه در دیگر شهرها، همچون مکه و سایر نقاط شبه جزیره و در تمام سرزمین‌هایی که به حوزه‌ی قلمروی اسلامی پیوسته بود، به کار رفت.

در عصر خلافت امام علی(ع) با انتقال مرکز خلافت از مدینه به کوفه، مسجد جامع بزرگ این شهر به عنوان یکی از مهمترین مراکز علمی آن روزگار نقش خاصی را در شکوفایی نهضت علمی و ارتقاء فرهنگ و تمدن اسلامی بر عهده داشت.

امامان بزرگوار شیعه: و بزرگان تابعین، اصحاب حضرت رسول(ص) و نیز شاگردان و تربیت یافتگان مکتب اهل بیت:، رسالت تعلیم و تربیت و حل و فصل مسائل مهم علمی و دین را در مساجد بزرگ بلاد اسلامی عهده‌دار بودند. به خصوص در عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) که نهضت و حرکت فرهنگی بزرگی توسط آن رهبران معصوم: آغاز شده بود، مساجد به رشد و شکوفایی چشم‌گیر و قابل توجهی دست یافت و برخی از آن‌ها به صورت دانشگاه‌های بزرگ اسلامی در زمینه‌های علوم مختلف نظیر فقه، حدیث، تفسیر و دیگر دانش‌های اسلامی، موجب پیدایش نهضت‌های علمی و عقلانی در تاریخ اسلام گردیدند.^{۹۱}

✓ جلسات علمی در مسجد پیامبر اسلام(ص)

با دقت در سیره پیامبر اکرم(ص) می‌بینم که ایشان به ابعاد آموزشی مسجد اهتمام و توجه ویژه‌ای داشتند.

علامه مجلسی در کتاب بحارالانوار این روایت را بیان کرده است:

«وَ خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) فَإِذَا فِي الْمَسْجِدِ مَجْلِسَانِ مَجْلِسٌ يَتَفَقَّهُونَ وَ مَجْلِسٌ يَدْعُونَ اللَّهَ وَ يَسْأَلُونَهُ فَقَالَ كِلَا الْمَجْلِسَيْنِ إِلَيَّ خَيْرٌ أَمَّا هَؤُلَاءِ فَيَدْعُونَ اللَّهَ وَ أَمَّا هَؤُلَاءِ فَيَتَعَلَّمُونَ وَ يُفَقِّهُونَ الْجَاهِلَ هَؤُلَاءِ أَفْضَلُ بِالتَّعْلِيمِ أُرْسِلْتُ ثُمَّ قَعَدَ مَعَهُمْ».^{۹۲} رسول خدا(ص) به مسجد وارد شدند، در مسجد دو مجلس جداگانه برپا بود. گروهی در حال یاد دادن و فرا گرفتن دانش بودند. جمعی نیز به دعا و راز و نیاز با خداوند مشغول بودند. پیامبر

۹۱ - فراهتی عباسعلی «نگاهی به تاریخ آموزش در مساجد» رسانه‌ی دانشگاه، ص 7۷.

۹۲ - محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱، ص ۲۰7 ح ۳، باب ۴.

اعظم(ص) فرمودند: هر دو گروه به سوی یک هدف گام بر می‌دارند؛ دسته‌ای خدا را می‌خوانند و گروهی نیز آموزش می‌بینند و نادانان را تعلیم می‌دهند ولی این گروه کار برتری انجام می‌دهند. من نیز به منظور آموزش به مردم مبعوث شده‌ام از این رو پیامبر اعظم(ص) خود در میان گروهی که سرگرم آموزش بودند نشست. حضرت رسول اکرم(ص) علاوه بر تشویق عملی در خصوص برگزاری جلسات درس و آموزش در مسجد در حدیثی فرموده‌اند: «پاداش کسی که صبحگاهان به قصد یاد دادن یا فراگرفتن چیز مطلوبی به مسجد می‌آید، هم‌چون پاداش کسی است که یک عمره کامل را انجام داده باشد و پاداش کسی که شبانگاهان به قصد یاد گرفتن و یاد دادن کار خیری به مسجد می‌آید. هم‌چون پاداش کسی است که یک حج کامل به جای آورده باشد.»^{۹۳} از این حدیث روشن می‌شود که لازم نیست گفت و گوی علمی که در مسجد انجام می‌گیرد، حتماً دانش‌های دینی باشد، هر دانش سودمندی را می‌توان در مسجد مورد بحث و بررسی قرار داد.^{۹۴}

۲. نظام آموزشی در مساجد

نظام آموزشی که در مساجد اعمال می‌شد، از نوع ساده آن بود. در این قسمت به موارد این نظام آموزشی اشاره می‌شود:

الف) آداب آموزش

اساس آموزش مسجد را حلقه‌ها و دایره‌های درسی تشکیل می‌داد که در اسلام آن‌ها را «حلقه‌العلم» یا دایره آموزشی می‌نامیدند، کلمه‌ی حلقه به مفهوم شیء کروی و گرد است، به این ترتیب شیوه‌ی نشستن دانش‌آموزان در مسجد با سیستم «حلقه» اقتباس از جلسات حکومتی بود که معمولاً به شکل حلقه‌وار دور میز می‌نشستند؛ در این جلسات معلم بر روی پایه، بالش یا صندلی می‌نشست و بر دیوار یا ستونی تکیه می‌داد، از طرف دیگر، دانش‌آموزان در ردیف‌هایی به شکل نیم دایره در جلوی استاد قرار می‌گرفتند.

هم‌چنین از دیگر آداب آموزش آن بود که هیچ نوع شرطی برای دانش‌آموزان وجود نداشت. هر فرد تشویق به پیوستن به حلقه مورد انتخاب خود می‌شد، اما در بعضی از مساجد جلب رضایت استاد برای پیوستن لازم بود. در اکثر این دوائر ترتیب نشستن دانش‌آموزان به ترتیب مقام علمی آنان بود، دانش‌آموزان هرچه پیشرفته بودند به همان اندازه به استاد نزدیک‌تر می‌نشستند.

۹۳ - بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۸۵، ح ۱۰۵. قال النبی (ص) «مَنْ غَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيُعَلِّمَهُ كَانَ لَهُ أَجْرٌ مُعْتَمِرٍ تَامَ الْعُمْرَةَ وَمَنْ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيُعَلِّمَهُ فَلَهُ أَجْرٌ حَاجٍ تَامَ الْحِجَّةَ».

۹۴ - عالیه جعفری، مساجد در سیره ی پیامبر اعظم(ص) مجموعه ی مقالات فروغ مسجد، ج ۵، ص ۱۰(ص) و ۱۰۷.

ب) زمان آموزش

مجالس درس بعد از نماز صبح آغاز می‌شد و تا نماز ظهر ادامه می‌یافت و اگر معلم متصدی مجلس درس می‌بود قبل از نماز صبح و بعد از ظهر نیز جلسات درس تشکیل می‌یافت، طول مدت یک دوره از یک تا دو سال طول می‌کشید و همیشه در مواقع نماز تعطیل می‌شد و هیچ قانون مشخصی برای زنگ تفریح وجود نداشت. جلسات درس در روزهای تعطیل مذهبی تشکیل نمی‌شد.

ج) شیوه آموزش

تدریس در حلقه با مراسم ساده و نیز با نشان دادن تقوا و فضیلت کامل آغاز می‌شد. معلم همیشه کار خود را با تمجید و تکریم خدا و با درخواست یاری و هدایت مردم آغاز می‌کرد و سپس به درس خود می‌پرداخت. به علت نبودن کتاب، معلم مجبور بود با توجه به اهمیت متن تدریس شده، همه متن یا قسمتی از آن را برای دانش‌آموزان املا کند. علاوه بر املاء، معلم توصیه می‌کرد که تمام یا قسمتی از مطالب بیان شده را حفظ کنند. در واقع در میان اصولی که برای قبولی و تایید دانش‌آموزان لازم بود؛ در اصل حفظ کردن مطالب و بیان آن‌ها بدون مراجعه به متن بود و کیفیت و طرز بیان نیز تأثیر داشت.^{۹۵}

د) موضوعات درسی

لازم به ذکر است، در این کلاس‌ها مسائل گوناگونی به مسلمانان آموزش داده می‌شد. مباحث اعتقادی و آموزش مبانی ایمان به خداوند در شمار اولین مسائلی بود که به مسلمانان و به ویژه آنان که تازه به دین مبین اسلام گرویده بودند آموزش داده می‌شد، ابوذر؛ می‌گوید:

رسول خدا(ص) ایمان را قبل از آموزش قرآن به ما می‌آموخت.

حضرت رسول(ص) در کنار آموزش مباحث دینی، مسلمانان را با مسائل تاریخی نیز آشنا می‌کردند. راوی می‌گوید:

پیامبر(ص) شب‌ها گاه تا دیر وقت پیرامون تاریخ بنی اسرائیل برای ما سخن می‌گفت.^{۹۶}

هم‌چنین، مسجد محلی بود که مطالب علمی و مسائل اجتماعی نیز در آن تدریس می‌شد و موضوعاتی چون تاریخ، جغرافی، اقتصاد و حتی علوم سیاسی در آنجا بحث می‌شد. علم فلسفه موضوعی بود که اغلب مورد توجه و انتخاب بسیاری از دانش‌آموزان بود. در بین موضوعات مهم درسی می‌توان منطق، اخلاق، منطق مناظره و تصوف را یاد کرد.

۹۵ - «نظام آموزشی مسجد»، نشریه ایران، ۳۱، ۱۳۸۳، مرداد، ص ۱.

۹۶ - نوبهار، ص ۱۰۵.

جلسات درس‌هایی چون شیمی، فیزیک، ریاضیات، جبر و هندسه نیز دایر بود. اگرچه علوم علمی و تجربی یا در دانشکده‌های مخصوص یا در منازل معلمان خصوصی تدریس می‌شد؛ ولی مدارکی تاریخی در دست هست که این-گونه موضوعات علمی در بعضی از مساجد بزرگ نیز دایر بود. جلسات علم طب در جامع الازهر و در جامع ابن طولون مصر دایر بود.

(ه) اساتید

استاد و مدرس کلاس‌هایی که در مسجد تشکیل می‌شد؛ تنها حضرت رسول(ص) نبود، حضرت علی(ع) نیز گاه به فرمان پیامبر خدا(ص) به منبر آن حضرت می‌نشست و در حالی که یک پله پایین‌تر از جای پیامبر اسلام(ص) می‌نشست برای مردم سخن می‌گفت. گروه‌های مختلف با اساتید معین در گوشه و کنار مسجد کلاس‌های آموزشی برگزار می‌کردند و علوم و فنون مختلف آموزش داده می‌شد. انس می‌گوید:

اصحاب پیامبر(ص) پس از نماز صبح به گروه‌های مختلف تقسیم می‌شدند؛ برخی به تلاوت قرآن می‌پرداختند و گروهی واجبات و مستحبات را فرا می‌گرفتند. به عنوان مثال: عبدالله بن رواحه در مسجد جلسات مربوط به توحید و معاد (مسائل اعتقادی) را اداره می‌کرد. او در غیاب حضرت رسول(ص) نیز مسائل فقهی و اعتقادی را به مسلمانان آموزش می‌داد.^{۹۷}

۳. مسجد و جلسات پرسش و پاسخ

هم‌چنین، جلساتی که مسلمانان بتوانند پرسش‌های علمی خود را با پیامبر خدا(ص) در میان بگذارند نیز در مسجد تشکیل می‌یافت. از ابن عباس نقل شده که گفته است: «پیامبر(ص) پس از بجای آوردن نماز صبح تا طلوع آفتاب در جایگاه نماز خویش می‌نشستند.» گرچه از برخی روایات چنین بر می‌آید که آن حضرت در این اوقات به ذکر و دعا می‌پرداختند. ولی شواهد وجود دارد که نشان می‌دهد بخشی از این فاصله زمانی به برگزاری جلسه‌های پرسش و پاسخ اختصاص می‌یافته است. پیامبر اکرم(ص) با کسانی که به منظور پرسش و یاد گرفتن دانشی به حضورشان می‌آمدند با گشاده‌رویی کامل برخورد می‌کردند و همراه با بیان پاداش و فضیلت دانش‌آموختگان، آنان را تشویق می‌نمودند. آموزش به تازه مسلمانان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های کار فرهنگی، آموزشی پیامبر اکرم(ص) در مسجد بود. افراد تازه مسلمان یا آنان که قصد گرویدن به اسلام را داشتند به آموزش‌های ویژه‌ای نیازمند بودند. اینان معمولاً با حضور در مسجد حضرت رسول(ص) آموزش‌های لازم را فرا می‌گرفتند و در مسجد به طرح پرسش‌ها و

۹۷ - نوبهار، ص ۱۰۵ و ۱۰۷.

شبهه‌هایی که در ذهن داشتند، می‌پرداختند. گاهی هم درباره‌ی رمز و راز احکام و عبادت‌ها از حضرت رسول(ص) سوال می‌کردند و آن حضرت با صبر و بردباری به پرسش‌های آنان پاسخ می‌گفتند.^{۹۸}

۴. کتابخانه‌های مساجد

(اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ)^{۹۹}

بخوان به نام پروردگارت که بیافرید. آدمی را از لخته خونی بیافرید. بخوان و پروردگار تو ارجمندترین است. خدایی که به وسیله قلم آموزش داد. به آدمی آنچه را که نمی‌دانست آموخت. اولین آیه‌ای که از سوی خدا به پیامبر(ص) نازل شد، او و پیروانش را به خواندن دستور می‌دهد.

برای جامعه‌ای که اکثر افراد آن بی‌سواد بودند و با توجه به سنت شفاهی قدرتمند، این پیام جدید حقیقتاً تحول‌انگیز بود. اسلام تنها دینی است که با کتاب و حیانی توأم بوده است؛ و پیروی از این کتاب الهی عین دیانت و انکار و کتمان آن عین ضلالت و گمراهی معرفی شده است. خصوصیت چنین دینی اقتضا می‌کرد، که پیروانش همواره با کتاب انیس و قرین بوده و نسبت به حفظ و نشر آن همت گمارند. بدین‌گونه با رشد تدریجی اسلام طبیعی بود که اکثریت مسلمانان - ثروتمند و فقیر، جوان و پیر - احترام زیادی برای دانشمندان و بیش از آن برای کتاب قائل شوند.^{۱۰۰}

مساجد مانند اولین کلیساها و صومعه‌های مسیحیان جز اولین مکان‌هایی بودند که در جامعه‌ی اسلامی کتاب به آن‌ها راه یافت؛ روشن است که کتابخانه‌های مساجد از زمانی پدید آمدند که مسلمانان مسجد را مرکز تعلیم ساختند؛ زیرا تعلیم بدون کتاب امکان‌پذیر نیست.^{۱۰۱} کتابخانه‌های مساجد نه تنها مخزن کتاب یا قرائت‌خانه، بلکه به مفهوم واقعی کلمه کتابخانه‌های فعالی بودند که در حقیقت از آن‌چه نویسندگان مسلمان یا غیرمسلمان تاکنون در هر نوشته قابل توجهی ذکر کرده‌اند، حیات متنوع‌تر و پویاتری داشته‌اند.^{۱۰۲}

اما عدم دسترسی مسلمانان در صدر اسلام به کاغذ و محدود بودن مواد کتابت، امکان تهیه نسخه‌های دست‌نویس قرآن را برای عموم بسیار مشکل می‌ساخت. بنابراین به دلیل ضرورت تعلیم و تعلم قرآن در بین مسلمانان و لزوم

۹۸ - همان، ص ۱۰۸ و ۱۰۹.

۹۹ - علق: ۱ تا ۴.

۱۰۰ - محمد مکی سباعی، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، مترجم محمد عباس پور و محمد جواد، ص ۱۴ و ۱۵.

۱۰۱ - همان، ص ۱۷.

۱۰۲ - همان، ص ۱۸.

حفاظت از قرآن‌های دست‌نویس و همچنین امکان استفاده‌ی عمومی از آن، مسجد به عنوان آموزشگاه اسلامی، بهترین مکانی بود که قرآن‌ها را در آن نگهداری می‌کردند. «محل قرار گرفتن قرآن‌ها را «خزانة المصاحف» می‌نامیدند. به دنبال گسترش تدریجی علوم قرآنی کم‌کم دیگر کتاب‌ها هم در کنار قرآن به مخازن کتاب‌های مساجد راه یافتند، تا تشنگان علم از آن‌ها بهره‌برداری نمایند.^{۱۰۳} مسلمانان برای حفظ و نگهداری قرآن‌ها و دیگر کتاب‌های علمی و مذهبی خود از سنت هبه (هدیه) و نیز وقف این کتب به کتابخانه‌های مساجد استفاده می‌کردند و این سنت در بین مسلمانان جایگاهی بس نیکو پیدا کرده بود.

گفتار پنجم: نقش تبلیغی مسجد

(يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ...)^{۱۰۴}

ای پیغمبر آنچه از خدا بر تو نازل شده به خلق برسان که اگر نرسانی تبلیغ رسالت و اداء وظیفه نکرده‌ای.... هدف از تبلیغ، رشد و نمو و افزایش معرفت دینی مردم و همچنین احیای آنان برای ادای وظایف دینی و اسلامی ایشان است.

قرآن کریم، این کتاب آسمانی، همه انبیا الهی را دارای شأن تبلیغی و در نتیجه همه ادیان الهی را تبلیغی می‌داند. از نظر قرآن همه پیامبران حامل پیام‌هایی از جانب خداوند هستند که وظیفه دارند آن‌ها را به مردم ابلاغ کنند. در واقع، پیامبر خدا، پیام خدا را به خلق خدا ابلاغ می‌کند و نیروهای درون آن‌ها را بیدار می‌کند و سامان می‌بخشد و به سوی خداوند و آنچه رضای اوست دعوت می‌کند.

باید توجه داشت که تبلیغ یک اصل جاودانه و همیشگی دین مبین اسلام است. مادامی که حکمی از احکام اسلام از دید برخی از مردم پنهان مانده باشد، مادامی که کسانی به این دین نگریده باشند، تا زمانی که زمینی گمراهی از این دین وجود داشته باشد، تبلیغ هم وجود خواهد داشت و باید وجود داشته باشد تا حیات اسلام جاودانه بماند.^{۱۰۵} با این مقدمه به نقش تبلیغی مسجد در دین مبین اسلام می‌پردازیم:

۱. تبلیغ در مسجد

از آنجایی که مسلمانان هر روز برای انجام فرایض دینی به مسجد رفت و آمد می‌کنند، ضمن ادای فریضه نماز در این اجتماع در طی صحبت با یکدیگر از اخبار جامعه مطلع می‌شوند.

۱۰۳ - موظف رستمی، آیین مسجد (کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص ۱۷۳ و ۱۷۴.

۱۰۴ - مانده: ۷۷.

۱۰۵ - موظف رستمی، آیین مسجد (کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص ۳۲.

هم‌چنین وجود "منبر" در مسجد نقش مهمی را در نشر افکار و عقاید ایفا می‌کند و سخنرانان از آن برای انتقال مسائل مهم جامعه به مردم استفاده می‌کنند، از این رو منبر را به عنوان یک رسانه تبلیغی عمومی در اسلام نام می‌برند.^{۱۰۶}

حضرت رسول(ص) از هر فرصتی برای روشنگری و آموختن اسلام به مردم بهره می‌جست، و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که مسجد در مجموعه دوران ۲۳ ساله رسالت، مهمترین سنگر تبلیغ دینی پیامبر اسلام(ص) بوده است، گرچه میزان نقشی که مسجد در طول این دوران ایفا کرده است همواره یکسان نبود.

از سال چهارم بعثت، اصحاب پیامبر(ص) اسلام خویش را علنی کردند با این حال نمی‌توانستند از مسجد به عنوان سنگری در راستای تبلیغ و آموزش بهره‌برداری کنند؛ زیرا مسجدالحرام کاملاً در دست مشرکان قرار داشت و مسجد دیگری که بتوان در راستای اهداف فرهنگی در آن آزادانه فعالیت کرد وجود نداشت.

البته شواهد تاریخی حاکی از آن است که پیامبر اسلام(ص) و یارانش تا مرز امکان از مسجدالحرام در راستای تبلیغ و ترویج اندیشه‌های دینی بهره می‌جستند یعنی در موسم حج و زمان‌هایی که مردم در آنجا حضور داشتند به تلاوت آیات قرآن کریم می‌پرداختند و مردم را به پذیرش دین اسلام فرا می‌خواندند.^{۱۰۷}

با این وجود پس از ورود حضرت رسول(ص) به مدینه و بنای مسجدالنبی نه تنها پرستش‌گاهی برای مسلمانان ساخته شد، بلکه دانشگاهی فعال و سرشار از شور و نشاط علمی نیز پی‌ریزی شد. حضور منظم و پیوسته‌ی مسلمانان در این مسجد به منظور بر پای داشتن فریضه‌ی نماز بهترین فرصت را برای کارهای تبلیغی حضرت رسول(ص) فراهم می‌آورد، پیامبر اعظم(ص) در این پایگاه بزرگ تبلیغی با توجه به اوضاع و احوال و رعایت حال حاضران در مسجد پس از برگزاری نمازها برای مردم سخن می‌گفت.^{۱۰۸} و از طریق تدریس و ایراد خطبه‌های نماز جمعه و دیگر سخنرانی‌ها و تشکیل حلقه‌های علمی به تبلیغ و نشر فرهنگ عظیم اسلامی پرداخت و مجد و عظمت آیین خویش را به نمایش گذاشت. بدین‌سان، در اثر کوشش‌های تبلیغی حضرت رسول(ص) و اصحابش در مسجدالنبی زمینه‌های مناسبی برای پذیرش دین مبین اسلام در دیگر افراد به وجود آمد، به گونه‌ای که هرگاه

۱۰۶- حسن احمدی حکمتی، نقش تبلیغی مسجد در عصر پیامبر(ص)، ص ۵۷.

۱۰۷- همان، ص ۷۷.

۱۰۸- احمدی، ۱۳۸۴، ص ۷۱.

نماینده‌ای از سوی یکی از قبایل و اقوام برای کسب اطلاع از این دین آسمانی به مسجد مدینه می‌آمد، بی‌درنگ اسلام را می‌پذیرفت و به آن گردن می‌نهاد. همین‌طور، مسجد حضرت رسول(ص) در مدینه، همانند دانشگاهی بزرگ به تربیت و تعلیم مبلغان ورزیده‌ای همت گماشت و آنان را پس از آگاه نمودن از قرآن و فقه اسلامی به نقاط مختلف جزیره‌العرب اعزام کرد تا در پرتو هدایت و تعلیم مردم، آن سرزمین را از ظلمت نادانی و شرک برهاند و به دین اسلام فراخوانند.^{۱۰۹}

✓ منبر رسانه تبلیغی مسجد

از آن جایی که سخنرانی خود نوعی تبلیغ محسوب می‌شود، به ذکر نکاتی پیرامون سخنرانی‌های پیامبر(ص) در مسجد می‌پردازیم:

سخنرانی‌های حضرت رسول(ص) برای افرادی که در مسجد حضور می‌یافتند نه تنها خسته‌کننده و ملال‌آور نبوده که بسیار پرجاذبه بوده است. جلسات موعظه و سخنرانی‌های رسمی آن حضرت همه روزه برگزار نمی‌شد^{۱۱۰} و دیگران را نیز به آسان گرفتن در تبلیغ و موعظه سفارش می‌کرد. آن حضرت فرمودند: «يَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا وَخَفِّقُوا وَلَا تُثَقِّرُوا» آسان بگیرید و سخت‌گیر مباشید، بشارت دهید و مردم را گریزان مسازید^{۱۱۱}

یاران و اصحابش نیز در برگزاری مجالس وعظ و سخنرانی همان شیوه‌ی حضرت را پیشه‌ی خود ساختند. شواهد بسیاری در کتب سیره و حدیث وجود دارد که نشان می‌دهد برگزاری جلسه‌ی سخنرانی و گفتگوهای علمی پس از نماز صبح و شام بیش از دیگر نمازها بوده است.^{۱۱۲}

نکته‌ی قابل توجه این موضوع است که در مجالس سخنرانی حضرت رسول(ص) زنان نیز حضور داشتند و گاه حتی برای آنان مجلس جداگانه تشکیل می‌شد و حضرتش برای آنان وعظ و سخنرانی می‌نمودند.

اما با این وجود سخنرانی‌های حضرت رسول(ص) تنها جنبه‌ی آموزشی و علمی نداشت؛ بلکه از عنصر موعظه و ایجاد روحیه‌ی «تقوا» و پرهیز از گناه و خطا در روح و جان شنوندگان نیز برخوردار بود، شواهد نشان می‌دهد

۱۰۹ - موظف رستمی، آیین مسجد(کارکردهای مسجد)، ج دوم، ص ۳۵ و ۳۷.

۱۱۰ - نوبهار، ۱۳۷۷، ص ۹۵، به نقل از الکتانی در نظام الحکومه النبویه.

۱۱۱ - عوالی الآلی، ج ۱، ص ۳۸۱

۱۱۲ - نوبهار، ۱۳۷۷، صص ۹۵ و ۹۷.

حضرت رسول(ص) هرگاه روحیه‌ی سرکشی و گناه را در مردم مشاهده می‌کردند در مسجد و در مجالسی که برای سخنرانی برپا می‌شد مردم را پند و اندرز می‌دادند. این سخنان حضرت چون از پشتوانه‌ی عظیم روحیه معنوی برخوردار بود در روح و جان شنوندگان تأثیری شگرف می‌گذاشت و نیز نیروی پروا و پرهیز از گناه را در آنان استوار می‌ساخت.^{۱۱۳} اساساً «عنصر معنویت» در تبلیغ نقشی موثر و کارآمد دارد و تردیدی نیست که کار تبلیغی حضرت رسول(ص) در مسجد سرشار از مایه‌های معنوی و روحانی بود. به عنوان نمونه «جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ» یکی از این گونه افراد است. او که پس از جنگ بدر برای پرداختن فدیة‌ی اسیرانی از اقوام خود به مدینه و مسجد حضرت رسول(ص) آمده بود، تحت تأثیر جاذبه‌ی معنوی پیامبر اسلام قرار گرفت و نور حق پرستی در دل او پرتو افکند.

✓ شیوه‌ی دعوت حضرت پیامبر(ص) به این گونه بود که ایشان ابتدا پیوندی صمیمی و دوستانه با کسی که قصد هدایت او را دارد برقرار می‌کند؛ روح تواضع در برابر بندگان خدا و خدمت به آنان را به وی می‌فهماند، آنگاه با توجه به ویژگی‌های روحی و روانی او با سخنانی کوتاه زمینه‌ی گرویدن او به اسلام را فراهم می‌آورد.

از چنین برخوردهایی به خوبی روشن می‌شود که در حقیقت دامنه‌ی فعالیت‌های فرهنگی، تبلیغی حضرت رسول(ص) در مسجد تنها به برگزاری مجالس سخنرانی و تشکیل کلاس‌های آموزشی محدود نمی‌شده است، بلکه جلوه‌های رفتاری حضرت رسول(ص) بیش از هر چیز مسجد را به کانون هدایت حق جویان، مبدل ساخته بود.^{۱۱۴}

۲. مسجد و تکوین افکار عمومی

(وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ إِنَّكُمْ إِذًا مِثْلُهُمْ إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا)^{۱۱۵}

در کتاب الهی این حکم بر شما فرستاده شده که چون آیات خدا را شنیدید که بدان کفر می‌ورزند و استهزا می‌کنند، پس با این گروه مجالست نکنید، تا در حدیثی دیگر داخل شوند که اگر با آنان هم‌نشین شوید، شما هم مانند آنان هستید.

۱۱۳ - نوبهار، ۱۳۷۷، صص ۹۷ و ۹۸.

۱۱۴ - همان، ص ۱۱۴ و ۱۱۵.

۱۱۵ - نساء: ۱۴۰.

در دین مبین اسلام افکار عمومی نیرویی است که اهمیت فراوانی در توجیه و ارشاد مردم، مبارزه با زشتی و فساد، رویارویی با ظلم و طغیان، پاسداری از ارزش‌های اسلامی، امر به معروف و نهی از منکر، همکاری و هم‌یاری امت در تقوا و نیکوکاری، بالا بردن روحیه معنویت، تأیید حق و مبارزه با باطل و نابودی آن دارد.^{۱۱۶}

در اسلام موضع بی‌طرفانه و منفی هیچ جایگاهی ندارد، چنانچه حضرت رسول اکرم(ص) فرمودند:

هر یک از شما (مسلمانان) منکری دید، باید که با دست خود آن را تغییر دهد (اقدام عملی) و اگر نتوانست پس با زبان، اگر نتوانست باید که در قلب خود از آن بیزاری جوید. بدانید که این ضعیف‌ترین مراتب ایمان است.^{۱۱۷}

بهترین سنگر برای مبارزه با کژی‌ها و انحراف‌های فکری و اجتماعی که جامعه‌ی اسلامی را تهدید می‌کند مسجد است؛ زیرا برترین و برگزیده‌ترین افراد جامعه، همه روزه در این مکان مقدس گرد می‌آیند.^{۱۱۸}

بسیار زیبنده است که این نقش مسجد را در جوامع اسلامی مورد شناسایی قرار دهیم، زیرا مسجد خانه‌ی خدا و مردم (پیوند و ارتباط خلق باخالق) است و مکانی مناسب برای طرح مصالح عمومی مسلمانان است. اگر این چنین نقشی را برای مسجد به رسمیت بشناسیم و مورد تأکید قرار بدهیم، بخشی از فعالیت‌های سیاسی غرب هدایت (تهدید تبدیل به فرصت) می‌شود و به تلاش‌های سالم و سازنده مبدل می‌گردد، هم‌چنین طبیعت مسجد ایجاب می‌کند ویژگی‌های افرادی که در مسجد حضور می‌یابند، باعث شود حرکت‌های اجتماعی مخالف، در بستر سالمی حرکت کنند و البته مومنان حق جو هرگاه متوجه شوند که حرکتی از اساس، زیان‌بار و گمراه‌کننده است شیوه‌های مناسب را برای برخورد با آن برمی‌گزینند.^{۱۱۹}

نتیجه‌گیری

طبق جمع‌بندی‌های صورت گرفته از یافته‌های این پژوهش می‌توان به نتایج قابل ملاحظه‌ای دست یافت که در این بخش به‌طور خلاصه به آن‌ها می‌پردازیم:

۱۱۶ - ابراهیم امام، «نقش مسجد در تکوین افکار عمومی»، مترجم محمد سپهری، مجموعه مقالات کارکرد مساجد ۱۳۸۴، ص ۲۰.

۱۱۷ - همان، ص ۲۱.

۱۱۸ - نوبهار، سیمای مسجد، ص ۲۳۹.

۱۱۹ - همان، ص ۲۴۲ و ۲۴۳.

- ۱) مسجد به عنوان اولین پایگاه و نماد دین در جامعه‌ی اسلامی، نقش اساسی را در تحکیم بنیان حکومت‌های اسلامی ایفا می‌کند؛
- ۲) مسجد ایفاگر نقش‌های گوناگون و متنوعی است که هر کدام از آن‌ها نیازی از جامعه را برطرف خواهند کرد؛
- ۳) کارکرد فرهنگی مسجد یکی از مهم‌ترین کارکردهای این نهاد است.
- ۴) تنوع و تکثر و گستردگی مقوله‌ی فرهنگ در عصر حاضر، حضور پررنگ و متکثر مساجد را می‌طلبد.
- ۵) مساجد همواره مرکز سازماندهی نهضت‌های جهانی اسلام برای ظلم‌ستیزی بوده است.
- ۶) مسجد، سنگر دفاع از مرزهای عقیدتی و ایدئولوژی و جایگاه ترویج دین مبین اسلام می‌باشد.
- ۷) مسجد، ستاد مقدسی برای تعلیم و تربیت الهی و یادگیری اصول عبودیت و بندگی است.
- ۸) مسجد، پایگاهی برای ایجاد زمینه‌ی وحدت و یکپارچگی جامعه‌ی موحد است.
- ۹) مسجد، مکان ممارست و تمرین خلق و خوی و رفتار و کردار پسندیده‌ی انسانی است.
- ۱۰) مساجد هر چند که به عنوان نهادی سنتی با قدمتی ۱۴۰۰ ساله در جامعه قلمداد می‌شوند، اما با ارائه‌ی کارکردهای متناسب با نیاز روز جامعه می‌توانند، گوی سبقت را از نهادهای مدرن و وارداتی برابند و به عنوان نبض تپنده‌ی فرهنگ یک جامعه احیاگر باشند.

➤ پیشنهادها

از آن‌جا که گام آخر هر پژوهش، قدم نخست پژوهش‌های بعدی می‌باشد، بر همین اساس در این قسمت چند عنوان پژوهشی و کارکرد اجرایی را در رابطه با مسجد به پژوهشگران و محققان و متولیان این حوزه پیشنهاد می‌نماییم:

الف) پژوهشی

- ۱) بررسی کارکردهای فرهنگی مسجد قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران.
- ۲) بررسی کارکردهای فرهنگی مسجد در دیگر کشورهای اسلامی.
- ۳) بررسی کارکردهای فرهنگی مسجد در مقایسه با کارکردهای فرهنگی پایگاه‌های دینی سایر ادیان.
- ۴) استخراج و تحلیل فرهنگ‌های مختلف موجود در نهاد مسجد.
- ۵) مقایسه تطبیقی میان کارکردهای فرهنگی نهاد مسجد در صدر اسلام و آنچه که در عصر حاضر صورت می‌پذیرد.

ب) اجرایی

۱) عدم موازی‌کاری سازمان‌ها و مؤسسات مرتبط با مسجد و از سوی دیگر تمرکز فعالیت‌ها به خصوص در عرصه‌ی پژوهش.

۲) بهره‌گیری از کارکردهای فرهنگی مسجد در صدر اسلام و بازشناسی و احیای آن‌ها در مساجد فعلی.

۳) ارائه‌ی برنامه‌های منعطف فرهنگی به مساجد کشور از سوی مرکز رسیدگی به امور مساجد.

۴) تعمیق بخشی فعالیت‌های فرهنگی مساجد.

۵) برنامه ریزی برای حضور هرچه پر رنگ‌تر امام جماعت در مسجد به عنوان عنصری تاثیرگذار در جهت رشد فرهنگی مردم.

۶) تقویت جاذبه‌های ظاهری مساجد، هم‌چون: نظافت و زیبایی و نورپردازی و وسایل ارتباط جمعی و ... در جهت جذب هرچه بیشتر افراد، به خصوص نوجوانان و جوانان.

(ع) بررسی کارکردهای فرهنگی مسجد و تلاش در جهت جهانی‌سازی آن.

منابع و مآخذ

کتاب:

۱. ابوالقاسمی، محمد جواد، شناخت فرهنگ، چ اول، تهران: انتشارات عرش پژوه، ۱۳۸۵.
۲. ابن بابویه قمی، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین (شیخ صدوق)، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، مترجم محمدرضا انصاری محلاتی، چ اول، قم: نسیم کوثر، ۱۳۸۲.
۳. أمالی الصدوق، چ پنجم، بیروت: اعلمی، ۱۴۰۰ ق.
۴. برومند اعلم، عباس، درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، چ دوم، تهران: ستاد اقامه نماز، بهار ۱۳۸۴.
۵. حبیبی، محمد، خصائص مدیران فرهنگی، چ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت پژوهشی و آموزشی - مرکز پژوهش‌های بنیادی موسسه فرهنگی و انتشاراتی تبیان، 1368.
۶. دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه حضرت امیرالمومنین (ع)، چ هشتم، قم: مشرقین، 1369.
۷. رضایی، علی، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، چ اول، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، خرداد ۱۳۸۲.
۸. زاهری، احسان، مسجد با محوریت پیامبر اعظم (ص)، چ اول، قم: الطیبار، تابستان ۱۳۸۵.
۹. غفاری، ساروی حسین، آیین بندگی و نیایش (ترجمه عده الداعی)، چ اول، قم: بنیاد معارف اسلامی، 1365.
۱۰. کلینی رازی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۳، چ دوم، تهران: اسلامیه، 137 ۲.
۱۱. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، ج ۱، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ه ق.

۱۲. محرمی، غلامحسین، نقش مسجد در جامعه اسلامی (از آغاز تا عصر عباسیان)، ج اول، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی یمین، 1369.

۱۳. مکی سباعی، محمد، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، مترجم محمد عباس پور و محمدجواد مهدوی، ج اول، مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی (بنیاد پژوهش‌های اسلامی)، 1363.

۱۴. موظف رستمی، محمدعلی، آیین مسجد (کارکردهای مسجد)، ج دوم، ج اول، تهران: گویه، ۱۳۸۲.

۱۵. نوبهار، رحیم، سیما میسجد، ج دوم، ج دوم، بی‌جا: مولف، پائیز 1367.

۱۶. نوبهار، رحیم، مسجد نمونه، ج ۳، بی‌جا: استاد اقامه‌ینماز، بهار 1366.

مقالات:

۱. احمدی حکمتی، حسن، «نقش تبلیغی مسجد در عصر پیامبر (ص)»، مجموعه‌ی مقالات کارکرد مساجد، ج اول، تهران: رسانش، ۱۳۸۴.

۲. امام، ابراهیم، «نقش مسجد در تکوین افکار عمومی»، مترجم محمد سپهری، مجموعه‌ی مقالات کارکرد مساجد، ج اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴.

۳. جعفری، عالیه، «مساجد در سیره پیامبر اعظم (ص)»، مجموعه‌ی مقالات فروغ مسجد، ج ۵، ج اول، قم: موسسه فرهنگی تقلین، 1387.

۴. حسینی، سید حمید، «آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد»، مجموعه‌ی مقالات فروغ مسجد، ج ۵، قم: موسسه فرهنگی تقلین، 1387.

۵. حموده، عبدالوهاب، «ره آورد مسجد در فرهنگ اسلامی» ترجمه مهدی اسفندیاری، مجموعه‌ی مقالات کارکرد مساجد، چاپ اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴.

۶. شهرداری تهران معاونت امور اجتماعی، «ماهیت کارکردی و کالبدی مسجد و مشکلات موجود»، مجموعه‌ی مقالات کارکرد مساجد، چاپ اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴.

۷. عابدی جعفری، حسن و همکاران، «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب یک سازمان داوطلبانه‌ی مذهبی»، مجموعه‌ی مقالات فروغ مسجد، ج ۴، ج اول، قم: موسسه فرهنگی تقلین، خرداد ۱۳۸۵.

۸. فراهتی، عباس، «نگاهی به تاریخ آموزش در مساجد»، رسانه دانشگاه، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۴.

۹. کوخایی زاده، کریم، «بررسی جایگاه مسجد در سیره‌ی پیامبر اعظم (ص)»، مجموعه‌ی مقالات فروغ مسجد، ج ۵، قم: موسسه فرهنگی تقلین، 1387.

۱۰. ملکی، احمد، «نفس مسجد در گذر تاریخ»، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، چاپ اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴.

۱۱. منصوریان، عفت، «عوامل و موانع جذب مردم به ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد»، مجموعه مقالات فروغ مسجد، ج ۴، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۵.

۱۲. نوری، مهدی، «تحلیل جامعه شناختی مسجد»، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، چاپ اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴.

۱۳. نشریه ایران، ۳۱ مرداد ۱۳۸۳.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد